

"הארץ" ו"ארץ כנען" בתורה*

גבול הכנעני וארץ כנען

פרשת "תולדת בני נח" (בראשית, י', וכהמשך לפרק ט') באה בוודאי לשם תיאור התהליך של התפלגות הגויים והתפשטותם בארץ אחרי המבול (י', פסוקים א, ה, יד, יח, לב). משמעות רעיונית חשובה עולה מתיאור זה: מוצא האנושות שלנו מנח, ומכאן גם המחויבות של כלל האנושות למצוות שנאמרו לנח. בצד העיקר הזה יש בתיאור גם הדגשות והרחבות בנקודות חשובות לתורה, כגון גבורת ממלכתו של נמרוד (שם, ח-יב), המתקשרת לפרשת מגדל בבל ולבבל בכלל.

מכל שבעים העמים שנזכרו בפרק (על-פי ספירת חז"ל)¹, רק אצל הכנעני נזכר תיאור של גבול², וזאת קרוב לוודאי מפני חשיבותה של ארץ כנען בהמשך התורה והבטחתה לאבות.³ נבחן מהו גבול זה:

"ויהי גבול הכנעני -

מצידן - באכה גררה עד עזה,

[] - באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע"

(בראשית, י', יט)

כדי להבין נכונה פסוק זה, יש לפי דעתי לקבוע שני דברים:

א. צידון בפסוק הזה איננה רק העיר אלא כל המרחב הקשור לצידון

והסמוך לשע⁴, כלומר כל המרחב המשתרע מצידון העיר עד עמק עיון ועמק הליטני בדרום בקעת הלבנון⁵ (היא גם ממלכת צידון ההיסטורית!).

ב. המלה "צידון" משמשת את שני חלקי הפסוק; "באכה גררה..." ו"באכה סדמה..." - שניהם מתחילים בצידון.

כלומר: הגבול המערבי הוא מצידון - בואכה גררה עד עזה; והגבול המזרחי הוא מצידון - בואכה סדמה... עד לשע⁶. לשע מזוהה על-ידי התרגומים העתיקים בקליריה, עיר מרחצאות מרפא עתיקה בצפון-מזרח ים המלח⁷.

במלים אחרות: גבול הכנעני המתואר בפסוק הוא עמק החוף - מצידון עד עזה, ועמק הירדן - מן החרמון עד ים המלח. בשני המקרים יש להניח, שעזה ולשע באו למעט ולא לרבות, כלומר - מושב הכנעני בפועל לא הגיע עד גרר ועד סדום, אלא רק סמוך להם⁸.

הוכחה ברורה לכך שפסוק זה מתאר גבול מערבי וגבול מזרחי ומשאיר את פאת דרום בלתי מוגדרת

(ולא כפי שניתן לחשוב שהוא מתאר את גבול מערב ודרום, בלי הגבול המזרחי) - אנו מוצאים בתיאור העמים היושבים בארץ בפי האנשים מבני ישראל התרים את הארץ:

"עמלק יושב בארץ הנגב,

והחתי והיבوسی והאמרי יושב בהר,

והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן"

(במדבר, י"ג, כט).

וכך בספר יהושע פעמיים:

"ויהי כשמע כל מלכי האמרי אשר בעבר הירדן ימה,

וכל מלכי הכנעני אשר על הים..."

ופעם שנייה, יותר בפירוט, כמו בספר במדבר:

"הכנעני - ממזרח ומים,

והאמרי והחתי והפרזי והיבوسی - בהר,

והחוי - תחת חרמון בארץ המצפה"

(יהושע, י"א, ג).

(דף עא, ע"א); ספרי דברים, ו' (ק"ז). וכן תרגם הירונימוס ~JaaArpAa (קליריה) 'מעייין טוב'; כיום: חמאם א-

זריה, 4.5-4 ק"מ מדרום לשפך נחל זרקא-מעין אל ים המלח. ניסיון הזיהוי של לשע עם לשם לי-שדן (ולהאזן) נובע מן הפירוש, שאינו נכון בעיני, שהגבול הולך כביכול מעזה לסדום, וצפונה עד לשע-לשם. כך פירש גם 'פרס באנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים, תשי"ב, ערך 'לשע'. הפירוש האחר הוא שלשע היא בלע-צוער, ופירוש זה נראה לי תלוי לגמרי על בלימה, אלא שהקרבה לערי הכיכר נכונה, כמובן, כמשתמע מן הפסוק. על מקומן של ערי הכיכר ראה עוד במאמרי 'ערי הכיכר - מצפון לים המלח? !', בתוך: שומרון ובנימין ב (ירושלים, תשנ"א), עמ' 34-46. אינני רואה אפוא סיבה כלשהי לדחות את הזיהוי של התרגומים, קליריה. גבול הכנעני בבראשית (י') חופף אפוא את תחום מושב הכנעני, כפי שהוא מופיע במדבר, י"ג - וכך נוכל להבין במדויק גם את ההגדרה של 'ארץ כנען' כיחידה גאוגרפית⁹: 'ארץ כנען' היא הארץ שבין עמק הירדן ובין עמק החוף, כלומר, שדרת ההר המרכזי - מן הלבנון ועד לנגב - אשר שני עמקי אורך אלו מקיפים אותה ממזרח וממערב. יושבי ההר לשבטיהם (בעיקר החתי, החוי, הפרזי והיבוסים) נקראו בשם הכולל 'אמורי'¹⁰, ואילו יושבי העמקים נקראו 'כנעני', כשם כולל¹¹. אך כאשר מתייחסים באופן כללי לכל שטח הארץ אשר שני עמקי האורך, עמקי מושב הכנעני, גובלים אותה - היא נקראת בשם 'ארץ כנען' כשם כללי - על שם הכנענים היושבים בעמקים שבגבולותיה! על כן: גבולה המזרחי של 'ארץ כנען' הוא עמק הירדן, ואילו עבר הירדן איננו ארץ-כנען. עבר הירדן הוא במת ההר שבין עמק הירדן לבין המדבר, כלומר בין ארץ כנען לבין המדבר. יושבי ההר בעבר הירדן עשויים אמנם להיקרא 'אמורי' ('סיחון מלך האמורי'), אבל מכיוון שלכנעני (יושב העמקים) אין מושב מזרחית לעמק הירדן, אין השם 'ארץ כנען' חל שם¹²! גבולות 'ארץ כנען' בפרשת מסעי מוכיחים בבירור, שעבר הירדן המזרחי אינו בכלל תחום 'ארץ כנען', ושהגבול ביניהם עובר בעמק הירדן:

"זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה: ארץ כנען לגבלתיה... והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה... והתאזיתם לכם לגבול קדמה... וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול הירדנה והיו תוצאתיו ים המלח, זאת תהיה לכם הארץ לגבלתיה סביב" (במדבר, ל"ד, ב-יב).

גם בפרשת ערי המקלט בספר במדבר אנו מוצאים פסוק מפורש אשר מבחין בין 'ארץ כנען' לבין 'עבר הירדן' המזרחי: "את שלש הערים תתנו מעבר לירדן, ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען, ערי מקלט תהינה" (במדבר, ל"ה, יד). ובכמה מקראות בסוף במדבר נאמר במפורש: "כי אתם עברים את הירדן אל ארץ כנען" (במדבר, ל"ג, נא; ל"ד, ב, כט; ל"ה, י). מעניין לבחון לאור זה את תיאור תחומי הארץ הנשאר (יהושע, י"ג), אשר כוללים את כל עמק החוף מדרום לצפון, אזור שלא נכבש, שהרי "רכב ברזל בכל הכנעני הישב בארץ העמק" (יהושע, י"ז, טז; שופטים, א', יט). בעת שנכתב הספר היה חלקו הדרומי של עמק החוף כבוש בידי הפלשתים-הכפתורים, ועל כן אומר הכתוב: "זאת הארץ הנשארת: כל גלילות הפלשתים וכל הגשור" (יהושע, י"ג, ב)¹³. אך עניין זה מצריך הדגשה, שגם כאשר התיישבו שם פלשתים בינתיים, עדיין נחשב כל עמק החוף על גבול הכנעני הקדום: "מן השיחור אשר על פני מצרים, ועד גבול עקרון צפונה -- לכנעני תחשב..." (שם, ג). אזור זה כולל את עמק החוף כולו, מגבול מצרים ומגבול השפעתה של צידון ועד רגלי ההר, וכפי שנאמר בהמשך: "מתימן - כל ארץ הכנעני, ומערה אשר לצידנים עד אפקה, עד גבול האמרי" (שם, ד; אפק היא ראש העין של ימינו). ההר עצמו הוא כבר מקום מושב האמורי¹⁴.

'הארץ' = ארץ ישראל

השם 'ארץ ישראל' במשמעו הידוע בינו - בתור הארץ הנבחרת, המקודשת והמיועדת לעם ישראל - מקורו בלשון חכמים, ואין הוא נמצא כלל במקרא במובן זה¹⁵. במקומות שנזכר הביטוי במקרא, אין פירושו אלא 'הארץ של עם ישראל', הארץ שבה יושבים ישראל בפועל, ולפעמים גם הארץ של ממלכת ישראל - להבדיל מזו של ממלכת יהודה.

בתורה עצמה אין ביטוי זה מצוי כלל, בשום משמעות. המקום הראשון במקרא שבו בו הביטוי 'ארץ ישראל' הוא רק בספר שמואל, בתיאור הפלשתים המדכאים את ישראל: "וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל, כי אמר [אמרו ק'] פלשתים פן יעשו העברים חרב או חנית. וירדו כל ישראל הפלשתים..." (שמו"א, י"ג, יט-כ). 'ארץ ישראל' עומדת כאן לעומת 'ארץ פלשתים'; משמעותה - תחום ישיבתם של ישראל בפועל, והיא איננה כוללת בגבולה את ארץ פלשתים. גם בפסוק אחר ש'ארץ ישראל' נזכרת בו הביטוי בא למעט, וכאן הוא ממעט דווקא את ארץ יהודה: "יהודה וארץ ישראל המה רכליך..." (יחזקאל, כ"ז, יז). מסקנה: הביטוי 'ארץ ישראל' בלשון המקרא אין בו שום מטען מיוחד, דתי, מוסרי או רעיוני, והוא שווה-ערך לביטויים כגון 'ארץ מואב', 'ארץ אדום', 'ארץ פלשתים' וכדומה. בתורה לא נזכר ביטוי זה כלל - גם לא במובן של ארץ אשר יושבים בה ישראלים, כיוון שלא ישבו בה ישראל עדיין. בינתיים, זו דווקא ארצם של הכנענים ושאר העמים אשר ישבו בה בפועל. אבל לעומת זאת יש בלשון המקרא, ובמיוחד בלשון התורה, ביטוי אחר, אשר אכן מכיל את המטען המיוחד שקיבל השם 'ארץ ישראל' בלשון חכמים ובלשונו, במובן הקדושה המיוחדת. ביטוי זה הוא 'הארץ' בה"א הידיעה - הארץ הידועה, הנבחרת, היעודה, המובטחת.

יתר על כן: 'הארץ', הארץ הנבחרת והיעודה, מייצגת בזעיר-אנפין את 'הארץ' במשמעות תבל כולה¹⁶. בראשית הייתה 'הארץ'-תבל (בראשית, א', א; א); האדם בכללו נוצר לרגשת אותה, ולקיים בה את ייעודו (שם, כח). לבסוף, מתוך תבל כולה - נבחרה "הארץ הזאת", ומתוך האדם - נבחר אברהם. ומשנבחר אברהם נשלח אל הארץ

הנבחרת לקיים בה את הייעוד, לשמור "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית, י"ח, יט). כלומר: 'ארץ ישראל' במובן שבפי החכמים, נקראת בלשון התורה "הארץ", או "הארץ הזאת" - "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (בראשית, י"ב, ז).

לעומת זאת, "ארץ כנען" - במישור הזיקה והשייכות שבו אנו דנים כרגע - מבטאת הרגשת שייכות טבעית רגילה, ללא שום מעלה ייחודית, כפי שהיא מקובלת בתודעת בני אדם, כלומר: הארץ השייכת לכנענים. בדיוק כמו היחס שיש בתודעתנו לביטוי מסוג 'ארץ מואב', 'ארץ פלשתים' או 'ארץ מצרים'. כאשר משתמשת התורה בביטוי המהופך - "והכנעני אז בארץ" (בראשית, י"ב, ו), ברצונה לומר, שבאותו זמן ישב הכנעני בארץ, ובאותו זמן הארץ שייכת לו כביכול. אולם באמת איננה שלו, ולא לעולם ישב בה, שהרי יש לזכור כי לעומת 'ארץ כנען' קיים המושג הרחב יותר של 'הארץ' - תבל כולה (והחלק הנבחר שבה היא 'הארץ' - ארץ ישראל), והיא שייכת לה'. הוא שברא את העולם, הוא הנותן ארצות לעמים, והוא גם שיכול לקחת אותן מהם אם ירצה¹⁷.

מכאן פירושו הידוע של שני הפסוקים האלה בכל הדגשותיהם: "ויעבר אברם בארץ, עד מקום שכם, עד אלון מורה, והכנעני אז בארץ. וירא ה' אל אברם, ויאמר: לזרעך אתן את הארץ הזאת. ויבן שם מזבח, לה' הנראה אליו" (בראשית, י"ב, ו-ז). "ארץ כנען" שנזכרה בפסוק ה' איננה קניין טבעי ומחלט של הכנענים היושבים בה, אלא, כמו 'הארץ-תבל כולה, ביד ה' היא לתת אותה, ומושב הכנעני בארץ זמני, כל עוד ה' נותן לו זאת¹⁸. אך יכול מלך העולם ו'בעל הבירה' לקחתה מהם ולהבטיחה לאברהם אבינו אשר ישר בעיניו, לתת לו אותה בעתיד לנחלה (ואף לחזור ולקחתה מישראל, אם יעשו כתועבות כנען - ויקרא, י"ח).

כאשר נוסיף ונעיין בכתוב נראה מיד את חשיבותה של הבחנה זו: אמנם אברהם הולך אל הארץ "כאשר דבר אליו ה'" (י"ב, ד), ובכך באמת נפתח כאן הפרק המיוחד של אברהם וזרעו, אשר ייעודם הרוחני קשור אל הארץ הזאת ואל תפקידה בעולם; אבל ההליכה ל'ארץ כנען' במובן הטבעי-האנושי התחילה על-ידי תרח (ולא על-ידי אברהם) - אם מפני חשיבותה של 'ארץ כנען' בדרכי המסחר כצומת דרכים בין-לאומית, אם מפני סגולותיה הטבעיות של ארץ כנען מבחינת הקרקע והאוויר או קרבת הים והמדבר, ואם מפני סגולה רוחנית מסוימת שהרגיש תרח בארץ כנען¹⁹. התורה עצמה לא פירשה מה משך את תרח לארץ-כנען, ולא נותר לנו אלא לשער - על-פי פשוטו של מקרא ועל-פי פשוטה של מציאות - שהם נמשכו בעיקר אחרי המסחר²⁰. גם הסגולה הרוחנית של ארץ כנען רמוזה כנראה בסוד הכתובים²¹, אך ברור שמשיכה זו לא הייתה חזקה דייה אצל תרח, ולא הספיקה כדי ש'יתאמץ' להגיע ממש אל ארץ כנען, לכן הוא התיישב בדרך אליה, בחרן.

אבל ההפתעה העיקרית נמצאת בעובדה, שאברהם - מלבד הליכתו אל הארץ על-פי ה' - ממשיך גם את הליכתו של תרח שנפסקה! הליכתו כראש המשפחה היא לפיכך בעלת משמעות כפולה: גם ל'ארץ כנען' הטבעית, כממשיך ומבצע את תכנית תרח, וגם אל 'הארץ' הנבחרת, המיועדת לו בדבר ה'.

כפילות זאת בכתוב, בהליכה אל הארץ ובארץ עצמה, תודגם כאן על-פי הקבלות הפסוקים:

ח את אברם

לוט בן הרן בן

שרי כלתו, אשת אברם בנו, ויצאו

ור כשדים ללכת ארצה כנען ויבאו

עד חרן - וישבו שם (בראשית, י')

' אל אברהם: לך לך מארצך וממולדתך
וביך, אל הארץ אשר אראך. (בראשית,

י"ם כאשר דבר אליו ה' וילך אתו לוט,
בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו
ס, ד).

רם את שרי אשתו ואת לוט בן
ז כל רכושם אשר רכשו ואת הנפש
ו בחרן, ויצאו - ללכת ארצה
או ארצה כנען (שם, ה).

ברם בארץ, עד מקום שכם, עד אלון
וכנעני אז בארץ.

' אל אברם, ויאמר: לזרעך אתן את
זאת, ויבן שם מזבח לה' הנראה אליו

א.

ההקבלה הברורה והמודגשת בין "ויקח תרח" לבין "ויקח אברם", ובעיקר ביטוי המפתח החוזר - "ללכת ארצה כנען" (מעין 'גזרה שווה'²²), הם הוכחה מכרעת, למשמעות הטבעית של ארץ כנען - שהרי היא קדמה לדבר ה' אל אברהם, ולפיכך משמעותה יכולה לנבוע רק מטבע הבריאה, ולא מהתגלות דבר ה'. ההקבלה הנזכרת היא גם הוכחה למובן הכפול של הליכת אברהם - כממשיכו של תרח מחד, וכהולך בדבר ה', למען הייעוד של דרך ה',

כאן יש להסתייג ולהבהיר עניין אחד: לעיל קבענו שהביטוי 'ארץ כנען' מבטא שייכות טבעית רגילה, ללא שום מעלה ייחודית של קדושה או סגולה, ולעומת זאת 'הארץ' מבטאת את המטען המיוחד שקיבל השם 'ארץ ישראל' בלשון חכמים ובלשונונו, במונן הקדושה המיוחדת. אך חובה להדגיש, שכל זה נכון כאשר בוחנים את הדברים מנקודת המוצא של התגלות הקדושה במישור ההתרחשות ההיסטורית. מבחינה זו אכן אין לביטוי 'ארץ כנען' משמעות של קדושה, כיוון שבמישור הזה, ההיסטורי, הגדרת המהות ומעלת הקדושה תלויים בפעילות ובהתרחשות ההיסטוריים. תחום הכיבוש וההתיישבות בפועל, של עולי מצרים או של עולי בבל, הוא אשר קובע את קדושת הארץ (ביחס למצוות התלויות בכיבוש הארץ ובישיבתה). מבחינה זו המושג 'ארץ כנען' מציין באמת את חבל הארץ שבו יושבים בפועל הכנענים. ולעומת זאת, 'הארץ' מבטאת את חבל הארץ שישראל מצויה לפועל בו - לכבוש, לירש וליישב - ומכוח פעולתם זו מתגלית הקדושה והסגולה המיוחדת.

אך במקביל לקדושה הנובעת מכוח ההתגלות במישור ההיסטורי, יש גם ממד של קדושה פנימית-טבעית, של סגולה מיוחדת המושרת בדבר מעצם בריאתו, ללא תלות במעשה האדם ופעולתו. ל'ארץ כנען', במונן של חבל הארץ ממערב לירדן, אכן ישנה קדושה טבעית-סגולית, הטמונה בה מעצם בריאתה מששת ימי בראשית²³, בלא קשר וללא תלות ביושבים עליה. כך למשל רק מכוח סגולה טבעית זו אפשר להבין את דברי התורה ביחס לכנענים עוד לפני שישראל כבשו את הארץ: "כי את כל התועבת האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם, ותטמא הארץ. ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה, כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם" (ויקרא, י"ח, כז-כח; כ', כב-כג). סגולה טבעית זו מצויה דווקא בעבר הירדן המערבי, בין הים לבין הירדן, בתחומי 'ארץ כנען' - ובהתאמה לגבולות פרשת מסעי.

גם 'הארץ', זו שגבולותיה מנחל מצרים עד הפרת והיא מבטאת את התגלות הקדושה במישור ההתרחשות ההיסטורי, תלויה גם היא בממד הקדושה הטבעית. למרות שגבולותיה תלויים בירושה וכיבוש של ישראל, הרי התקדשותם של גבולות רחבים אלו תלויה בכיבוש 'ארץ כנען' כולה בתחילה, ורק מכוח קדושת עבר הירדן המערבי יכולה הקדושה להתרחב ולהתפשט לכל תחום הכיבוש ההיסטורי²⁴.

שתי בריתות - למה ?

שלוש הבטחות ניתנו לאברהם - הבטחת "לך-לך", הבטחת אלון מורה, והבטחת "מקדם לבית-אל"; שתי בריתות נכרתו אתו, ושבועה אחת (שבועת העקדה) נשבע לו הקב"ה. שבועת העקדה עצמה קשורה בהבטחה הראשונה באמצעות הביטוי המשותף "לך-לך", ובכך מתקשרת ההליכה אל הארץ, אל ההליכה למקום השכינה, מקום המקדש. וזה מבנה ההבטחות, הבריתות והשבועה:

הבטחת "לך לך מארצך... אל הארץ" (י"ב, א-ג)	אלון מורה (י"ב, ז)
מקדם לבית אל (י"ג, יד-יז)	הבתרים (ט"ו)
ל"ה (י"ז)	
"...לך לך - אל ארץ המוריה" - שבועת העקדה (כ"ב)	

ברית בין הבתרים כנגד ברית מילה

נתבונן בקצרה בשתי הבריתות - ברית בין הבתרים וברית המילה, ובהבדלים שביניהן:

גילה	בין הבתרים
"ארץ כנען"	"הארץ"
שם "אל שדי" ושם אלוהים בלבד	רק שם הוי"ה (ובדברי אברהם גם ינות, שעיקרו מלכות ה')
ית הפרשה, בדבר התורה, שם ה', אך - שם אלוהים בלבד)	
ז ער ופועל וכורת את הברית.	ז מכין את הבתרים, וה' כורת ברית.
ת האבות היא עיקר הברית, הוא דתי-טבעי.	ז בתרדמה, הברית בחזיון. היא עיקר הברית.
ז לך לאלהים ולזרעך אחריד").	הוא היסטורי-לאומי,
ר כיבוש. "ארץ כנען" היא ארץ ו בלבד (האבות גרים ותושבים בה).	ו בו כיבוש הארץ לכל מרחביה ("ה').
מוקמת מיד.	ש בעתיד הרחוק, לדור רביעי (דור מצרים).
נען מובטחת לאחוזת עולם, המילה ית הברית לדורות עולם.	

ההבדל העמוק והמהותי בין שתי הבריתות איננו ניתן לטשטוש. ניצבות כאן לעינינו שתי גישות, שתי השקפות, שני דפוסי אופי, שתי דרכים בחשיבה, שתי משמעויות לעם ישראל, לארץ ישראל ולהיסטוריה היהודית כולה! הגישה הראשונה, זו של ברית מילה, היא גישה דתית, טבעית, משפחתית. יסודה (כפי שיובהר להלן) בברית העולם, בטבע המציאות, בסגולת המשפחה ובטבע הארץ - במובן הגלוי ובמובן הנסתר. הברית מוקמת כבר בחיי אברהם, היא מעוגנת במסורת המשפחתית של בית אברהם; וביטוייה - בברית מילה, כאות לדורות עולם.

ברית זו איננה תלויה בחילופי הזמנים והמצבים, ואחת היא לה אם ב'ארץ הקודש', שהיא אחוזת עולם לזרע אברהם, יושבים ושולטים כנענים או אמורים, מצרים או פלשתים, ארמים או עמונים, אשורים או בבלים, פרסים או יוונים, רומאים (פגניים או נוצרים), מוסלמים או נוצרים, תורכים או ערבים - בכל אלה 'ארץ הקודש' איננה משתנה ואינה משנה כלום ממעלתה! כשם שהטבע הגלוי של הארץ על הריה ונחליה, מדברה ועמקיה, מחצביה ואקלימה, איננו משתנה ביסודו - כך גם הטבע הסמוי, סגולת הקדושה, איננו משתנה ביסודו.

ממילא, כל מי שכורת ברית מילה כברית משפחה שייך לזרעו של אברהם, לטבע הארץ, ובמובן מסוים אף לקדושת הארץ. יהודים היושבים ב'ארץ הקודש' והבאים אליה 'להסתופף תחת כנפי השכינה', לשאוב שפע רוח-קודש מסגולת 'אויר ארצך', לא קשרו זאת מעולם, ואינם קושרים זאת לטיבו ולמהותו של השלטון בארץ, והוא נראה להם במסגרת זו עניין טפל וחיצוני. לברית שהם כורתים בישיבתם ובתפילתם, למצוות שהם מקיימים, לקדושת הארץ וסגולותיה שהם הוגים בהן - יש משמעות דתית, אך אין להם שום משמעות היסטורית (ולפיכך גם אין להם שום משמעות פוליטית). 'ארץ הקודש', גם בעודנה ארץ מגורים לאבות ולבנים, וגם בעודנה תחת שלטון זרים, עדיין 'אחוזת עולם' היא לנו - נחלה משפחתית - ואין לזר חלק ונחלה בקדושת סגולתה ובהקמת הברית, פרט למי ששייך בברית מילה!

הביטוי העמוק של קדושה זו מתגלה גם באחוזת קבר ובקבורת מתים בארץ: קנייתה של מערת המכפלה כאחוזת קבר של משפחת האבות, והשבעת יוסף על-ידי יעקב לא לקברו במצרים אלא "בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני" (בראשית, נ', ה; מ"ז, כט-לא; מ"ט, כט-לב; נ', יג). קדושת הארץ אשר נחשפת דרך אחוזת הקבר המשפחתית של אבות ובנים הקבורים בה, היא היסוד שר' אשתורי הפרחי, תלמידו של הרא"ש (כפתור ופרח, י'), ביסס עליו את רעיון הקדושה העצמית (=הסגולית) שנמצאת בשורש ישיבת הארץ, מעל ומעבר לקדושת המצוות התלויות בה. על זה סמך כאשר התיישב בבית-שאן (כפתור ופרח, בסוף ההקדמה), אף-על-פי שהיא פטורה מקדושת המצוות (על-פי ר' מאיר ורבי בחולין, ו, ע"ב; ירושלמי, דמאי, ב', א). כך גם כתב הרמב"ם בהלכות מלכים (ה', יא), ועל זה סמכו ה'חתם סופר' (שו"ת חת"ס, י"ד, רלג) והרב קוק (שבת הארץ, מבוא, ט"ו) הלכה למעשה.

בכיוון זה הולך בדרך-כלל ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי: הוא איננו מזכיר בשום מקום ריבונות או שלטון על הארץ כעיקרון מרכזי²⁵ (ראה מאמר שני, יד; מד). כך כמובן גם בתפיסת המקובלים והחסידים: הם מעמידים את טבע הקדושה הסמוי, הנסתר בסוד ה', כתוכן האמתי הפנימי של העולם דלמטה בכלל ושל ארץ הקודש בפרט, בתור ארץ סגולת הברואה, באופן שכולם מתאימים באופן מופלא לטבע האמתי, הקדושת, של העולמות העליונים, מסוד הברואה. המצוות, על-פי תפיסה זו, אינן אלא גילוי של חוקיות פנימית מסודות ברית העולמות, כעין צינורות של מזון רוחני לנשמת היחיד והציבור, ואילו העברות יוצרות ניתוקים ומחלות בנשמה - ממש כמו חטאים נגד הגוף, שבהם ובתוצאותיהם מטפלים הרופאים למיניהם.

על-פי תפיסה זו, אין מתן תורה לישראל אלא בבחינת חשיפה וגילוי של הסוד הגנוז ביקום, בעולם, בעם הקודש ובארץ הקודש, מראשית הברואה. לא רק שתלמיד ותיק אינו יכול לחדש דבר בתורה, מפני שכל חידוש הוא רק גילוי של סוד שהיה בעצם גנוז, אלא שגם יציאת מצרים ומתן תורה לא חידוש הם, מפני שתורה וישראל כבר משתעשעים בבית גנזיו של הקב"ה דורות הרבה לפני אדם הראשון.

כמעט שאין בתפיסה זו מהפכות ושינויים, וגם לא אכזבות ומשברים. הכול שריר וברור וקיים, כסדרי בראשית - "הכול צפוי" (והרשות הנתונה איננה אלא הרשות להשתלב בסדר הצפוי).

הגישה השנייה - זו המתגלה בברית בין הבתרים. מבחינה רעיונית-מוסרית, היסטורית ולאומית - יסודה במהפכה. עיקרה - החידוש. נושאה הם מבשרי התנועות החברתיות והזרמים הרוחניים, מנהיגי האומות והמדינות, מחוקקי המשפט והמוסר החברתי, יוצרי ההיסטוריה והנישאים על גליה. זהו 'חידוש' אשר הביא אברהם לעולם. קודם למהפכנים רוחניים כאברהם וכמשה לא היה בעולם שום דבר של ערך (ותקופה זו מכונה "אלפיים תוהו"), מפני שהדתיות הקוסמית-הטבעית הייתה שקועה בעבודת האלילים שלה, "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" לא הייתה ידועה, ואין צריך לומר שלא נאבקו על מימושה.

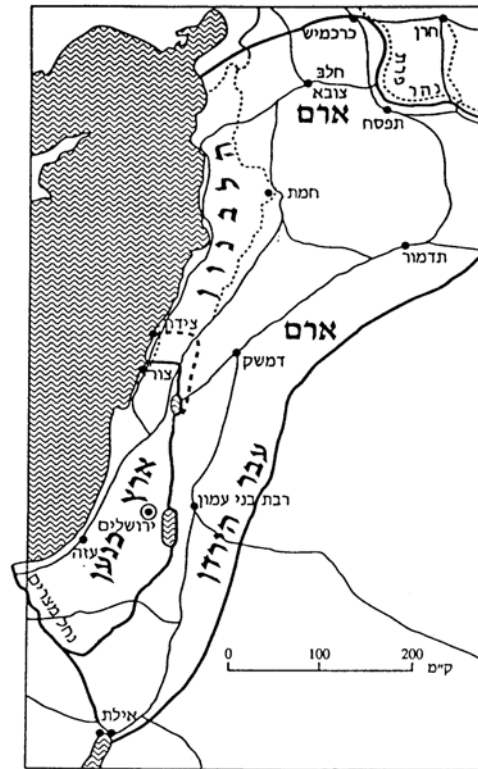
ארץ ישראל במובן זה שמופיע בברית בין הבתרים היא המרכז והמוקד למהפכה מוסרית-רוחנית-היסטורית. מבחינה זאת שלטון ישראל בארץ ישראל איננו כשלטון הגויים כלל וכלל, מפני שישראל מיועדים לבנות בארץ חברה מוסרית, השומרת "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית, י"ח, יט), בהתאם לייעוד של בחירת אברהם וזרעו עלפי ה'.

במובן הזה אין לארץ ישראל גבולות גאוגרפיים, ולא ייתכן שיהיו לה אלא גבולות היסטוריים בתוך המרחב שבין הנילוס והפרת: "כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה, מן המדבר והלבנון, מן הנהר נהר פרת, ועד הים האחרון יהיה גבלכם" (דברים, י"א, כד)²⁶. תפיסה זו קשורה ונובעת מהתגלות ה' בהיסטוריה בכלל, ובתולדות ישראל בפרט.

- ולפיכך היא תלויה בהכרח בחליפות המצבים ושינוייהם.

על כן אין אברהם יכול להיות השליט בארץ, מאחר שלא הבשיל זרעו עדיין כ"עם אלהי אברהם" (עד ליציאת מצרים), ומכיוון שעדיין "לא שלם עון האמר" (בראשית, י"ד, טז). לפיכך צופה אברהם בחזון הברית הזאת במראה הנבואה ובתודמה. אין הברית הזאת מיועדת למימוש אלא לסוף ארבע מאות שנה - ואף זה על-פי

התנאים ההיסטוריים, ובמסגרת התהליך ההיסטורי: "לא אגרשנו מפניך בשנה אחת, פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה. מעט מעט אגרשנו מפניך, עד אשר תפרה ונחלת את הארץ. ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר..." (שמות, כ"ג, כט-לא; דברים, ז', כב-כג). גבולות הארץ בתפיסה זו הם גבולות שבפועל, גבולות הכיבוש והישיבה, גבולות המימוש ההיסטורי.

גבולות דוד ושלמה (הקו החיצוני) לעומת גבולות נחלות השבטים (הקו הפנימי)

מצוות הארץ בתפיסה זו הן פועל יוצא של קדושה ראשונה (בימי יהושע), שנייה (בימי עזרא), ושלישית²⁷. לא הקדושה הקוסמית בטבע העולם והארץ מבריאת העולם היא העיקר בעניין המצוות, אלא המשמעות המוסרית-החברתית ("דרך ה' לעשות משפט וצדקה"), והמשמעות המדינית-הלאומית-ההיסטורית הן העיקר הטמון ביציאת מצרים ומתן תורה, עד הגאולה האחרונה, עד אשר יתקיימו דברי הנביא ירמיהו: "לכן, הנה ימים באים נאם ה', ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים. כי אם חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ צפון, ומכל הארצות אשר הדיחם שמה, והשבתים על אדמתם, אשר נתתי לאבותם" (ירמיה, ט"ז, יד-טו; כ"ג, ז-ח). הגאולה מארץ צפון צריכה לגלות את התוכן של יציאת מצרים במובן ההיסטורי-הלאומי ובמובן המוסרי-החברתי, ומקופלת בה מהפכה כוללת בתפיסת העולם²⁸!

בדרך זו של ברית בין הבתרים הלך הרמב"ם, ואף הרמב"ן בספר המצוות כיבוש הארץ וישובה²⁹. שתי תפיסות יסוד אלה מקופלות בשתי הבריות, ברית מילה וברית בין הבתרים, המנוגדות בכול זו לזו: בשם 'אלהים' ו'אל שדי' לעומת שם הוי"ה, בהגדרת הארץ, באופי הברית, בתוכן הברית ובמשמעותה.

חיבור שתי הבריות לאחת - ביציאת מצרים

מכאן לפרשה קטנה, שפרשיות רבות ומרכזיות בתורה תלויות בה, שנחלי דיו כבר נשפכו כדי לפענחה, ועדיין היד נטויה - פתיחת פרשת 'וארא'. מתוך הבנת שתי הבריות לאברהם בספר בראשית, המנוגדות כל-כך במשמעותן, תתפרש הפרשה בקלות רבה, באופן שיוכיח ביסודו את צדקת פירוש רש"י לפרשה, אף כי בהבדל חשוב. להלן מובאת הפרשה כולה, כאשר הביטויים האופייניים לברית מילה באים בפיזור אותיות ואילו הביטויים האופייניים לברית בין הבתרים - באות עבה:

וידבר אלהים אל משה ויאמר אליו אני ה'.
וארא אל אברהם, אל יצחק ואל יעקב באל שדי
ושמי ה', לא נודעתי להם,
וגם הקמתי את בריתי אתם

לתת להם את ארץ כנען,
את ארץ מגריהם אשר גרו בה.
וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל
אשר מצרים מעבדים אתם, ואזכר את בריתי.
לכן אמר לבני ישראל אני ה'
והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים
והצלת אתכם מעבדתם,
וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדלים,
ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים,
וידעתם כי אני ה' אלהיכם
המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים,
והבאתי אתכם אל הארץ
אשר נשאתי את ידי לתת אתה לאברהם ליצחק וליעקב,
ונתתי אתה לכם מורשה, אני ה'.

(שמות, ו' ב-ח).

מתוך מטבעות הלשון המפורשים בכתוב ברור לגמרי שהפרשה מתייחסת כאן לברית מילה מצד אחד, ולברית בין הבתרים מצד שני. 'בריתי אשר הקימותי' שבתחילת הדברים היא בוודאי ברית מילה, ואילו 'בריתי אשר אזכור' (בפסוק הבא) היא בוודאי ברית בין הבתרים, שעיקרה יציאת מצרים וירושת הארץ - ואותה יש לזכור לקראת יציאת מצרים. הביטוי 'וארא' אל האבות 'באל שדי' מתייחס ללא ספק לברית מילה, וכך גם 'ארץ כנען' ו'ארץ מגוריהם'. לעומת זה 'אני ה'', 'הארץ', 'מורשה', ו'הוצאה מעבדות' הם הביטויים המובהקים של ברית בין הבתרים.

באותו האופן, הביטוי 'והייתי לכם לאלהים' הוא ביטוי מובהק של ברית מילה ("להיות לך לאלהים ולזרעך אחריו" - "ז, ז, ז), ואילו הביטוי 'אני ה'' הוא הביטוי המובהק של ברית בין הבתרים. בפרשת וארא מצטרפים שני הביטויים הללו לביטוי אחד: "וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים". צירוף זה, הוא הנותן לנו את פירושה המדויק של יציאת מצרים כברית אחת אשר כוללת בתוכה את שתי הבריתות: היא ממשיכה את ברית מילה שהוקמה כבר עם האבות, ומקימה את ברית בין הבתרים שהגיע זמנה עכשיו לסוף ארבע מאות שנה, למען יראו ויאמינו וידעו ישראל, ולמען ידעו מצרים, "כי אני ה'', נאמן בקיום הברית".³⁰

ה'ידיעה' שבה מדובר כאן (בביטוי "ושמי ה' לא נודעתי להם") איננה מידע מסוים, אלא כפירושה המקראי של מלה זו - קשר עמוק, הכרתי וחוויתי גם יחד, הנוול מתוך מפגש בין שניים אשר נועדו יחדיו עד אשר ידעו זה את זה, ונודעו זה לזה.³¹
לפיכך, רש"י הוא הצמוד כמעט לגמרי לפשוטו של מקרא, בפרשו את המקראות על קיום הבריתות, ולא על מדרגת נבואתו של משה, כפי שפירשו ראב"ע רמב"ן וכמובן הרמב"ם, ועוד רבים. האבות אמנם הכירו וידעו את שם ה' (שם הו"ה) במחזה התרדמה, אך הוא לא נודע להם בקיום בריתו. כל פירוש שמבוסס על הבנת 'ידיעה' כמידע, או אפילו כמדרגה של הכרה נבואית, אינו הולם את הקשר הפרשה, ולפיכך יכול הוא להתקבל כדרש או כסוד - אך לא כפשוט הכתובים.

עיון מדוקדק ברש"י מורה, שהוא מדייק בלשון ברית מילה ובלשון ברית בין הבתרים:

"ויאמר אליו אני ה'' - נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני, ולא לחינם שלחתיך כי אם לקיים דברי [שדיברתי] לאבות הראשונים. ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש בכמה מקומות אני ה' נאמן להיפרע - כשהוא אמור אצל עונש... וכשהוא אמור אצל קיום מצוות... - נאמן ליתן שכר.
'וארא' - אל האבות. 'באל שדי' - הבטחתים הבטחות וכולן אמרתי להם אני אל שדי. 'ושמי ה' לא נודעתי' - לא הודעתי אין כתיב כאן, אלא 'לא נודעתי': לא ניכרתי להם במידת אמתות שלי שעליה נקרא שמי ה', נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קיימתים.

'וגם הקמתי את בריתי וגו'' - וגם כשנראיתי להם באל שדי הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם 'לתת להם את ארץ כנען' - לאברהם בפרשת מילה נאמר: 'אני אל שדי וגו'' (בראשית, "ז, א), 'ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגריך' (שם, ח). ליצחק: 'כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל, והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם' (שם, כ"ו, ג). ואותה שבועה שנשבעתי לאברהם באל שדי אמרתי ליעקב: 'אני אל שדי פרה ורבה וגו'' (שם, ל"ה, יא) - הרי שנדרתי ולא קיימתי!

'וגם אני' - כמו שהצבתי והעמדתי הברית יש עלי לקיים, לפיכך: 'שמעתי את נאקת בני ישראל' - הנואקים, 'אשר מצרים מעבדים אתם, ואזכר' אותו הברית - כי בברית בין הבתרים אמרתי לו: 'וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי' (בראשית, ט"ו, יד).

אולם הקושי בפירושו של רש"י, אשר חושף אותו לקושיות רבות ושונויות, נובע מכך שרש"י מדבר לכאורה על ברית אחת אשר טרם קוימה, בעוד שברית מילה הוקמה וקוימה על-ידי האבות, כמפורש בכתוב. רש"י ודאי מפרש כך משום שבפרשה זו "בריתי" היא אחת, והברית הכוללת, האחת, טרם קוימה! אולם כאמור - הברית האחת הזאת כוללת את שתי הבריתות, זו שנכרתה בשם 'אלהים' ושם 'שדי' - וכבר קוימה, וזו שנכרתה בשם ה' (=שם הו"ה) - ורק עתה הגיע זמנה.

בכך נסתלקו כמעט כל ה'קשיים' שמצאו בפרשה זו, ויצא פירוש רש"י ביסודו ברור כאור השמש בצהרי היום,

בתוספת ההערה, שהברית האחת של יציאת מצרים כלולה מן השתיים שנכתרו עם אברהם לזרעו, והיו שתי הבריתות האלה לברית אחת של ישראל עם ה' אלוהיהם, הוא אלוהי האבות, הוא אלוהי ישראל היוצאים ממצרים לרשת את הארץ, ארץ כנען.

משמעותה של תופעה זו מבחינה רעיונית היא שיציאת ישראל ממצרים וברית יציאת מצרים אכן מבטאות בבת אחת גם המשך למסורת האבות וגם מהפכה. ההמשכיות, שברית מילה במרכז, היא הדתיות הטבעית-המוסרית-המשפחתית; ואילו המהפכה היא מתן תורה לישראל כעם בן חורין, בדרכו אל הארץ לקיום הייעוד הלאומי-ההיסטורי של עם ישראל בארצו - מכוחה של ברית בין הבתרים. מצד אחד מדבר ה' אל משה מכוח האבות: "אנכי אלהי אביך, אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב" (שמות, ג'ו, 32). מצד שני - נבואת השליחות למשה. רק הוא בלבד מוציא את ישראל ממצרים ומקבל את התורה, ונבואתו בלבד היא המחייבת לדורות במצוות שאינן מסורת אבות אלא תורת ה'. משה בלבד הוא גם נביא, גם מקבל התורה והמצוות, החוקים והמשפטים, וגם מלך לעם ישראל הנגאל ויוצא מעבדותו במצרים, המנהיג ומוליכם אל הארץ. וכל אלה רק הם ראשי-פרקים למהפכה הגדולה, שחורגת לגמרי ממסורת האבות - "ושמי ה' לא נודעת להם" (שמות, ו', ג). אפשר אף לומר שברית בין הבתרים היא גרעין חזוני של יציאת מצרים ומתן תורה המופיע אצל אברהם, כהשפעת העתיד על העבר, בעוד ברית מילה מבטאת את השפעת העבר על העתיד על-ידי מסורת-הברית המשפחתית.

משה, שכל גידולו וצמיחתו מחוץ לבית אביו, מתאים כולו להופעת המהפכה של יציאת מצרים ומתן תורה, ואילו אהרון ('אחיו הלו' - שמות, ד', יד, ושם, כז-לא, והשווה שמות, ז', יז) הוא המנהיג מכוחה של מסורת הזקנים והאבות. לכן ברור כל-כך שברית מילה היא תנאי מוקדם והכרחי לברית יציאת מצרים בהקרבת הפסח ובאכילתו, שתי מצוות עשה יחידות שעונשן כרת.

התקשורת של משה שלא לשאת את הגאולה ואת העם לבדו מחזקת את דברינו, כי רק חיבורם של משה ואהרון יחד אפשר את החיבור המלא של שתי הבריתות, של המסורת והמהפכה, את המשך מסורת האבות הדתית-המשפחתית יחד עם המנהיגות הנבואית-התורנית-הלאומית וההיסטורית של משה, לברית אחת של יציאת מצרים, מתן תורה וירשת הארץ, שהביטוי "אני ה' אלהיכם" הוא חותמה.

אם נעמיק בתורה שבכתב ואף בתורה שבעל-פה, נמצא ללא קושי את המצוות והמנהגים, החוקות ההלכות והמסורות, הנובעות מהמשך מסורת האבות לעומת אלה שנצטוו לעם ישראל 'על פי ה' ביד משה'. ולעתים נמצא את שני הפנים האלה באותן מצוות והלכות, ובאותם מנהגים עצמם. הכהונה היא הציר הראשי של המשך המסורת, בעוד הנבואה וההנהגה, שופטים ומלכים, הם הציר הראשי של המהפכה. כך אפשר יהיה להסביר את היחס בין שני החלקים של ספר שמות: יציאת מצרים ומתן תורה - מכאן, והמשכן - מכאן. כך אפשר יהיה להסביר גם את היחס בין ספר ויקרא, שבעיקרו הוא תורת כוהנים, ובין ספר במדבר, שעיקרו הנהגת ישראל, וספר דברים, שרובו ככולו דברי משה כמנהיג, כמלך³³ וכנביא.

אנחנו מוצאים בתורה תקופות ומצבים שבהם פעל בעיקר אחד משני היסודות האלה, לעתים האחד ולעתים השני. בחטא העגל למשל אנו מוצאים את פעולת אהרון בהיעדרו של משה, ואילו בהריגת המצרי ובהתערבות בין הנצים, אנו מוצאים את פעולת משה לבדו. הכהונה הקבועה, הקרבנות, הטהרות והנגעים - הם תחומי של אהרון לבדו. המשפט וההנהגה - למשה לבדו. ספר דברים נאמר מפי משה לאחר מות אהרון (חצי שנה בדיוק³⁴), וספר זה הוא באמת המשך מדויק לברית יציאת מצרים, במובן הקיום של ברית בין הבתרים.

אולם יסודה של הברית, שכל יציאת מצרים ומתן תורה וירשת הארץ מבוססת עליה, הוא דווקא בחיבור מסורת האבות של ברית מילה עם המהפכה של יציאת מצרים וקיום ברית בין הבתרים, לתופעה אחת, לברית אחת כפולה בכל רבדיה, אשר כל הסבר מצומצם לא יוכל להקיפם. "תורת ה' תמימה משיבת נפש" - כשהיא תמימה, כלומר שלמה, היא גם משיבת נפש.

מסע ארבעת המלכים

פרק ליד בספר בראשית הוא מיוחד במינו, בכך שהוא מתייחס למאורע היסטורי חיצוני, שזיקתו לעניין הספר עקיפה. הוא פותח במלחמתה של קבוצת מלכים מסופוטמיים, ואין בו פעולה, הבטחה, או צו של ה' - בניגוד לרוב פרקי בראשית. ייחודו של הפרק ניכר גם בכך שכאן המקום היחיד שאברהם נקרא "העברי"³⁵, והוא מגייס את גדוד "חניכיו ילידי ביתו" למלחמה.

אמרפל וכדלעמר ומרעיהם, קואליציה זמנית של מלכים מסופוטמיים (ככל הנראה במאה ה"ח לפנה"ס, לפי הכרונולוגיה הרווחת³⁶), עשתה יד אחת כדי להשתלט על עבר הירדן ועל הנגב הדרומי והמרכזי, כנראה על מנת לשלוט בדרכי הסחר הבין-לאומי של אז שעברו בעבר הירדן ובדרום: הדרך מדמשק בואכה מפרץ אילת, והמשכיה לחצי האי ערב מכאן ולמצרים מכאן. דרכים אלו אינן נזכרות במפורש, אך הן עולות מזיהוי העמים והמקומות לאורך ציר המסע.

תחום הפשיטה הגדולה של קואליציית המלכים איננו מצומצם אפוא בשום אופן לערי הכיכר בלבד; ואף מסתבר שהן בעצם רק יעד אחרון, ואולי אף משני, מבחינתם. התורה מדגישה, כמובן, דווקא את ערי הכיכר, בגלל עניין לוט ואברהם.

המלכים הללו הכו³⁷ את רפאים בעשתרות קרנים' (בדרום הבשן), ואת הזוזים ב'הם' (בצפון הגלעד, מדרום מערב לאירביד; המקום נקרא כך עד היום הזה!), את האימים ב'שוה קריתים' (בצפון ארץ מואב), את החורי

ב'הררם שעיר' (=ארץ אדום והנגב הדרומי), ואת כל שדה העמלקי עד 'קדש' (בנגב המרכזי), עד שהגיעו ל'חצצון תמר' (בדרום ים המלח) ולערי הכיכר, בקצה גבול הכנעני. הם חזרו צפונה, ככל הנראה דרך עמק הירדן, עד שהכה אותם אברהם בידו ורדפם עד מצפון לדמשק. תחום מלחמתם הכולל הוא בעליל ממזרח ומדרום ל'ארץ כנען', ואינו חודר אליה, אלא רק נוגע בקצה הדרום-מזרחי שלה.

מה חשבו מלכי כנען על כדלעמר ומרעיו, אין אנחנו יודעים. ייתכן מאוד שהיו אויבים להם כמלכי הכיכר, וייתכן שהיו ביניהם 'משתפי פעולה' שנוח היה להם בהכאת עממי הרפאים בעבר הירדן ובנגב באזורי הספר מסביב ל'ארץ כנען. בין כך ובין כך, לאחר ניצחונו של אברהם יוצא לקראתו מלכי-צדק מלך שלם, ומייצג כנראה את מלכי כנען במפגש הניצחון ב'עמק המלך', שבו הופיע "אברהם העברי" כמלך פוטנציאלי, מנצח וכובש. אמנם אברהם לא גייס את גודד חניכיו למלחמה למטרה כזו של מלוכה, ואף אינו רוצה בה; אבל אך טבעי הוא שכן יבינו מלכי כנען בכלל, ומלכי הכיכר בפרט, את תוצאות המלחמה.

מה אפוא מקומו של פרק מיוחד ויוצא דופן זה בספר בראשית? קרוב לוודאי שהוא משמש הקדמה הכרחית לפרק ט"ו, כלומר לברית בין הבתרים. פרק ט"ו פותח בלשון "אחר הדברים האלה", משמע: לאחר הקורות את אברהם בפרק י"ד (ראה רש"י, רשב"ם ורמב"ן שם) כלומר: ברית בין הבתרים באה דווקא לאחר שהתגלה אברם העברי לא רק כנשיא-אלוהים (בראשית, כ"ג, ו), אלא גם כנשיא 'שבט לוחם', אשר מוכן להתגרות מלחמה אפילו במלכי מעצמות כדי להציל אנשים קרובים שנפלו בשבי, ואגב כך גם לפתור בעיות מדיניות וצבאיות קשות בין מלכי כנען. דווקא לאחר שנאספו רבים אל "עמק המלך" כדי לקבל את פניו לאחר ניצחונו ולברכו ל"אל עליון קונה שמים וארץ"; דווקא לאחר שדחה אברהם כל יומרה של שלטון ומלכות³⁸ ובחר להישאר רק בתפקידו המוסרי-הרוחני; דווקא כשאברהם ירא מתוצאות המלחמה שלא רצה בה כלל³⁹, וכאשר הוא חש ביתר שאת את מצבו האמתי, בודד ללא תקווה ("הן לי לא נתתה זרע") לאחר פרסומו וגדולתו ושמעו - דווקא אז התגלה אליו דבר ה' במחזה, הרגיעו, והאיר לפניו את עתידו, הן מבחינת הזרע והן מבחינת השלטון בארץ⁴⁰. דווקא אז נכרתה עם אברהם הברית הקובעת על השלטון העתידי של זרעו בארץ על כל מרחביה.

האופציה שצמחה בבלי דעת אנוש מבין כותלי ההיסטוריה (אף ללא דיבור מפורש של ה') ונדחתה על-ידי אברהם, הפכה כאן ליעד של ברית ה' עם אברהם - אם כי לזרעו בדורות הבאים, לדור יוצאי מצרים ודור הכניסה לארץ, שרק הם יזכו למימוש הברית למעשה.

על כן אין להתפלא על כך, שדווקא ברית בין הבתרים מכוונת לייעוד ההיסטורי הלאומי, ומימושה הוא בירושת הארץ - דהיינו כיבושה בידי ישראל כעם ריבוני. ולעומתה ברית מילה, אופייה הבולט לעין מרוכז בממד הדתי-המוסרי-המשפחתי, בארץ, כארץ אחוזת ה' שקדושתה נצחית ובלתי תלויה לא בכיבוש ולא בשלטון של עם ישראל!

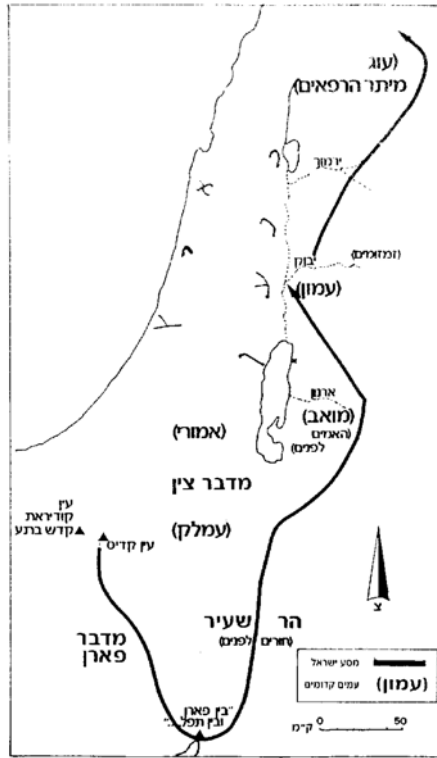
פרק י"ד בספר בראשית ופרשת דברים

רוב השמות האתנו-גאוגרפיים המופיעים בפרק י"ד בבראשית חוזרים ומופיעים בשלושת הפרקים הראשונים של ספר דברים בתיאור מסע בני ישראל אל הארץ, אך בכיוון הפוך. בתרשים ובמפה שלהלן אפשר לראות כיצד מסעם של בני ישראל בשנת הארבעים ליציאת מצרים בנגב ובעבר הירדן מתואר בעקבות מסעם של ארבעת המלכים בפרק י"ד בבראשית. ההבדל העיקרי הוא כאמור בכיוון המסע: כדלעמר ומרעיו באו לארץ ממסופוטמיה ולכן נלחמו כמובן מצפון לדרום, ואחר-כך המשיכו לכיוון דרום מערב. בני-ישראל, לעומת זאת, באו מן הכיוון ההפוך - ממצרים, ולכן נסעו ונלחמו מכיוון דרום-מערב לכיוון מזרח, ואחר-כך לצפון - אבל באותה הדרך עצמה.

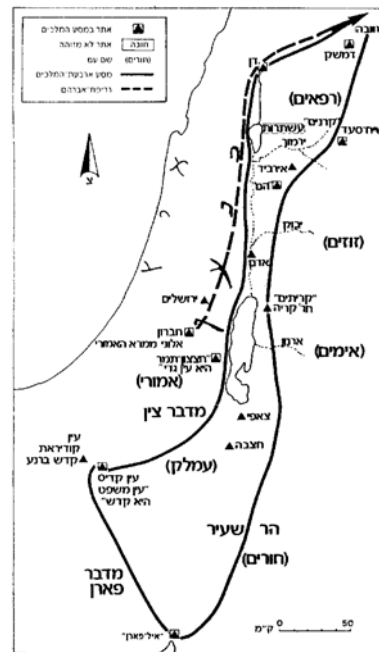
י"ד	י"ג
אמרפל מלך שנער, אריוך מלך אלסר, מלך עילם, ותדעל מלך גוים. עשו את...	דברים - אשר דבר משה... במדבר, מול סוף, בין פארן ובין תפל יום מחרב דרך הר-שעיר, עד קדש
עשרה שנה בא כדלעמר והמלכים	בעים שנה... אחרי הכתו את סיחון ורי... ואת עוג מלך הבשן, אשר יושב באדרעי (א', א-ד)
בעשתרות קרנים	על דרך הבשן, ויצא עוג מלך הבשן, הוא וכל עמו למלחמה, אדרעי... לא יה אשר לא לקחנו מאתם.. ונקח בעת הארץ מיד שני מלכי האמרי אשר דן, מנחל ארנן עד הר חרמון... כי רק הבשן, נשאר מיתר הרפאים... (ג', א-א) עוג מלך הבשן אשר יושב בעשתרות (א', ד)
ים בהם	ובר היום את גבול מואב את ער. ול בני עמון, אל תצרם ואל תתגר בם,

<p>לוט נתתיה ירשה. ארץ-רפאים תחשב רפאים ישבו בה לפנים, והעמנים זמזמים. עם גדול ורב ורם, כענקים, ה' מפניהם, וירשם וישבו תחתם (ב', רץ בני עמון לא קרבת, כל יד נחל יבק ... (ב', לז).</p> <p>זעו ועברו את נחל ארנן, ראה נתתי סיחון מלך חשבון האמרי ואת ארצו, והתגר בו מלחמה... מערער אשר על ארנן, והעיר אשר בנחל ועד הגלעד, קריה אשר שגבה ממנו, את הכל נתן לפנינו (ב', כד-לו).</p>	
<p>ועבר דרך מדבר מואב... אל תצר את בני לוט נתתי את ער ירשה. האמים ובו בה, עם גדול ורב ורם, כענקים. חשבו אף הם, כענקים, והמאבים יקראו הם (ב', ח-יא).</p>	<p>מים בשוה קריתים</p>
<p>עברים בגבול אחיכם בני עשו הישבים אל תתגרו בם כי לא אתן לכם. כי ירשה לעשו נתתי את הר שעיר. מאת אחינו בני עשו הישבים בשעיר, רבה מאילת ומעצין גבר... ובשעיר רים לפנים, ובני עשו יירשום, מפניהם וישבו תחתם, כאשר עשה ארץ ירשתו אשר נתן ה' להם (ב', ד-ז).</p>	<p>י בהררם שעיר</p>
<p>סע המדברה דרך ים סוף... ונסב את ימים רבים (ב', א). דן ובין תפל... (א', א)</p>	<p>ארן אשר על המדבר.</p>
<p>בקדש ימים רבים... (א', מו)</p>	<p>זאו אל עין משפט הוא קדש ויכו את העמלק</p>
<p>האמרי⁴¹ הישב בהר ההוא לקראתכם תכם... (א', מד). נתתי את הגלעד. ולראובני ולגדי נתתי ד ועד נחל ארנן, תוך הנחל וגבל, ועד ל, גבול בני עמון. והערבה והירדן וגבל, עד ים הערבה ים המלח, תחת אשדת זזרחה - ג', טו-יז).</p>	<p>האמרי הישב בחצצן תמר ד סדם ומלך עמרה ומלך אדמה ומלך ולך בלע הוא צער, ויערכו אתם מלחמה שדים ("הוא ים המלח" - פס' ג).</p>

הדמיון בין מסלול ארבעת המלכים למסלול בני ישראל יומחש יפה במפות הבאות:

מסלול בני ישראל מדרום וממזרח לארץ כנען (עלפי דברים, א'ג).

מסלול ארבעת המלכים ממזרח ומדרום לארץ כנען (עלפי בראשית, י"ד).

אמת הדבר, שהתיאור האתנו-גאוגרפי בדברים מפורט ביותר, ואילו זה שבבראשית הוא מצומצם וקצר, אך דווקא משום כך ההקבלות ברורות ומשכנעות, כיוון שאם ההתאמה בסדר המקומות נשמרת למרות הפירוט והארכיות - על כורחנו שרצתה התורה להקביל ביניהם ! אין הכוונה שהפרק בבראשית מכוון מראשיתו אל דברים א'-ג'; זה בוודאי איננו נכון. הפרק מכוון אל אברהם ולוט, וכהקדמה לברית בין הבתרים בפרק ט"ו. הכוונה היא שהתיאור בספר דברים מתייחס ונמצא בזיקה ברורה לרשימת העמים והמקומות שנזכרו בבראשית,

"ד - וההוכחה הטובה לכך היא העובדה שספר דברים חוזר ומזכיר את עממי הרפאים שישבו שם לפנים ואת שמותיהם הקדומים, כפי שנזכרו בקיצור בבראשית.

מה מגמתם של השוואה זו ותוספות אלו? יש לשים לב, שהתורה מוסיפה רמזים לכך שעממי רפאים אלו הוחלשו על-ידי ה' (ראה לדוגמה את הכפתורים אשר השמידו את העוים - ב', כג), ומדגישה מאוד את העובדה, שהנגב הדרומי ועבר הירדן המזרחי ניתנו על-ידי ה' בירושה לבני עשו ולבני לוט, בני משפחת אברהם. הדגשה זו

- יחד עם השוואה לבראשית, "ד, וההנחה שפרק זה בבראשית בא כהקדמה לברית בין הבתרים - כמדומה שבאה לומר, שירושת בני עשו ובני לוט את חבלי ארץ אלו היא מימוש זכותו ההיסטורית של אברהם בחבלים אלו, בתור המנצח את ארבעת המלכים ! אמנם אברהם עצמו לא דרש לעצמו שלטון, ולא ניסה כלל לממש את זכות הניצחון והשליטה, אך הותיר אותה לזרעו ובכלל זה לעשו וללוט⁴².

כך אכן פירשו זאת, בצדק, רש"י ורמב"ן:
רש"י (דברים, ב', ה): "ירושה לעשו" - מאברהם. עשרה עממים נתתי לו: שבעה - לכם, וקיני וקניזי וקדמוני הן עמון ומואב ושעיר - אחת מהם לעשו, והשתיים לבני לוט, בשכר שהלך אתו למצרים ושתק על מה שהיו אומרים 'אחותי היא', עשאו כבנו".

הרמב"ן (דברים, ב', כט), לאחר שהוא מתפלמס על רש"י על ארץ הרפאים, מפרש: "כי בעבור שאמר הקב"ה למשה 'אל תצר את מואב כי אני נתתי לבני לוט את ער ירושה', יספר הכתוב כי הארץ ראויה לזרע אברהם, ולולי שנתנה לבני לוט... והנה ה' עשה נס לבני לוט לכבוד אברהם, ויכלו להם ויירשום מפניהם, ואין ראוי לגזול מהם הארץ אשר נתן ה' להם במעשה נס... בעבור הטעם הזה שהזכיר במואב ימנעם גם מארץ שעיר, כי מלפנים הייתה אף היא מן החורים, והיא ממתנת אביהם... וכן תראה במלחמת אמרפל שהיה נלחם במלך סדום ועמורה ואדמה וצבויים וצוער, שהם מלכי כנען, והיכו את רפאים בעשתרות קרניים, והחורי בהרם שעיר... והנה אמר כי החורים, שהם לאברהם, ישבו בשעיר לפנים, ובני עשו שהם זרע לאברהם ירשו אותם וישבו תחתם במעשה נס... כאשר עשה ישראל ליתר הגויים של אברהם, אשר נתן ה' להם בכוחו הגדול. והנה הנחיל ה' כל העמים ההם לזרעו של אברהם - אחד מהם לעשו, והשאר לישראל שהוא הבן הבכור...".

הרמב"ן דוחה אמנם בתחילת דבריו את הבחנת רש"י בין רפאים הכלולים בארץ המיועדת לאברהם ובין רפאים שניתנו לבני לוט, אך לענייננו עולה דעתו בקנה אחד עם הכיוון העקרוני שנוקט רש"י.

ברור אפוא שכיבושי ישראל בעבר הירדן לא באו רק כדי לעבור את הירדן ולהיכנס לארץ כנען. למטרה זו היה די בכיבוש ארץ סיחון כפרוזדור למעבר, ואילו הסכים סיחון ולא היה מתעקש לצאת לקראת ישראל למלחמה, די היה אפילו בהסכם בלבד ללא שום צורך בכיבוש (ראה דברים, ב', כו-ל). כיבוש עוג מלך הבשן ודאי איננו נחוץ כלל וכלל לשם מעבר הירדן אל ארץ כנען. אלא ברור שכיבושי ישראל בעבר הירדן באו גם על מנת להשלים את מימושה של 'הזכות ההיסטורית' של אברהם, מכוח ניצחונו על ארבעת המלכים אשר כבשו חבלי ארץ אלה. ירושת ישראל הייתה כמובן רק בכל אותו החלק שלא ירשו עדיין בני עשו ובני לוט, ופלישת סיחון מלך האמורי לארץ עמון ומואב⁴³ היא שאפשרה לישראל לכבוש גם את הגלעד ממערב לרבת עמון (שטח שהיה במקורו שייך לבני עמון) ואת ארץ המישור בצפון מואב (שהייתה במקורה של מואב), ובכך להגיע לערבות מואב מול יריחו ולשער הכניסה לארץ כנען !

אמנם בספר במדבר (כ"א) הדגישה התורה בכיבושי משה בעבר הירדן המזרחי בעיקר את המטרה לפתוח את נתיב הגישה לארץ כנען; זאת מפני ששם באמת מודגשת מגמת הכניסה לארץ כנען והישיבה בארץ המקודשת, ומבחינה זו אין לעבר הירדן המזרחי מעלה מיוחדת.

לעומת זה בדברים (ב'-ג') מודגש כיבושו של עבר הירדן כתחילת כיבוש הארץ, ומבחינה זו עבר הירדן המזרחי אינו עניין 'טכני' של נתיב גישה לארץ כנען, אלא עניין מהותי של ראשית ירושת הארץ וחלק בלתי נפרד מחובת כיבושה.

עיון בפסוקים אכן מגלה שמוקד הדיון בספר דברים הוא הכיבוש והירושה של עבר הירדן המזרחי על-ידי צאצאי אברהם - חלקים מסוימים אסור לישראל לכבוש כי הם ניתנו בירושה לבני משפחת אברהם האחרים, וחלקים אחרים מוטל על ישראל לכבוש ולירש: "ואת העם צו לאמר, אתם עברים בגבול אחיכם בני עשו... אל תתגרו בהם, כי לא אתן לכם מארצם... כי ירשה לעשו נתתי את הר שעיר' (ב', ד-ה). "ויאמר ה' אלי אל תצר את מואב ואל תתגר בהם מלחמה... כי לבני לוט נתתי את ער ירושה... כאשר עשה ישראל לארץ ירושתו אשר נתן ה' להם" (ב', ט-יב). "וקרבת מול בני עמון אל תצרם ואל תתגר בהם כי לא אתן מארץ בני עמון לך ירושה, כי לבני לוט נתתי ירושה... קומו סעו ועברו את נחל ארנן ראה נתתי בידך את סיחון מלך חשבון האמורי ואת ארצו החל רש, והתגר בו מלחמה" (ב', יט-כד). "ויאמר ה' אלי, ראה החלתי תת לפינך את סיחון ואת ארצו, החל רש לרשת את ארצו" (ב', לא). הפסוקים אצל סיחון גם מדגישים, שכיבוש עבר הירדן הוא ראשית והתחלה של כיבוש ארץ כנען: "היום הזה אחל תת פחדך ויראתך על פני העמים תחת כל השמים, אשר ישמעון שמעך ורגזו וחלו מפניך" (ב', כה). גם בהמשך מודגש הכיבוש יחד עם ראשית חלוקת הארץ לשבטים⁴⁴: "ואת הארץ הזאת ירשנו בעת ההיא: מערער אשר על נחל ארנן וחצי הר הגלעד ועריו - נתתי לראובני ולגדי. ויתר הגלעד והבשן... נתתי לחצי שבט המנשה... ולמכיר נתתי את הגלעד... ואצו אתכם [= את בני שניים וחצי השבטים אשר נחלו ממזרח לירדן] בעת ההוא לאמר: ה' אלהיכם נתן לכם את הארץ הזאת לרשתה, חלוצים תעברו לפני אחיכם... עד אשר יניח ה' לאחיכם ככם וירשו גם הם את הארץ אשר ה' אלהיכם נתן להם בעבר הירדן [המערבי], ושבתם איש לירושתו אשר נתתי לכם" (ג', יב-כ).

ועוד זאת: כשם שפרק "ד בבראשית הוא הקדמה לברית בין הבתרים, כך פרקים א'-ג' בספר דברים, כיבוש עבר הירדן המזרחי בידי משה, הם הקדמה לכיבוש הארץ ממערב לירדן בידי יהושע: "ואת יהושע צויתני בעת ההיא לאמר, עיניך הראת את כל אשר עשה ה' אלהיכם לשני המלכים האלה, כן יעשה ה' לכל הממלכות אשר אתה

עבר שמה. לא תיראום, כי ה' אלהיכם הוא הנלחם לכם" (ג', כא-כב).
ולבסוף: גלוי לעין, שכל אזורי הכיבוש שנזכרו בבראשית, "ד, ובמקביל בדברים, ב-ג', הם מרחבי 'הארץ'
שממזרח ומדרום ל'ארץ כנען', ואין בהם שום מקום בתוך 'ארץ כנען', אלא נקודת הגבול הדרום-מזרחית ב'עמק
השדים הוא ים המלח".

"ארץ כנען" בלשון התורה בספרי ויקרא ובמדבר

בספר ויקרא ובספר במדבר חותרת התורה אל 'ארץ כנען', היא הארץ אשר קדושתה מעצם טבעה. ארץ אשר כזו
מקיאה את הכנענים עושי התועבות מתוכה, ואיננה מכפרת לשופכי דמים:

"כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו, וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו,
ובחקתיהם לא תלכו...
אל תטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם, ותטמא הארץ, ואפקד עונה עליה,
ותקיא הארץ את ישיביה... ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם"
(ויקרא, "ח, ג, כד-כח; השווה גם כ', כב-כו).

ובסוף מצוות שמיטה ויובל, ושחרור נחלות ועבדים:

"אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, לתת לכם את ארץ כנען, להיות לכם לאלהים"
(ויקרא, "ח, ה, לח).

וראה גם בספר במדבר, בעיקר פרקים ל"ג-ל"ה.
ההקבלה כאן לפסוקי ברית מילה היא ברורה לגמרי, והייעוד הוא בהחזרת 'ארץ כנען' לקדושתה - ובביטוי
המיוחד של ברית מילה: "...להיות לך לאלהים, ולזרעך אחריד" (בראשית, "ז, ז). גם כאשר אומרת התורה בספר
ויקרא ובספר במדבר הביטוי 'הארץ' (למשל בפרק כ"ה בויקרא, כמה פעמים) אפשר עדיין להבין ביטוי זה כרומז
ל'הארץ של פרשה זו', במובן של ארץ כנען, וכמשמע המפורש בברית מילה.
לכן המלחמה לכיבוש 'ארץ כנען' היא מלחמת קודש, דתית-מוסרית, כנגד תועבות כנען, והייעוד הוא קיומה של
הקדושה במצוות המשפחה והארץ⁴⁵. כמפורט בסוף ספר ויקרא (פרקים "ח-כ"ה) ובסוף ספר במדבר:

"וידבר ה' אל משה בערבת מואב על ירדן ירחו לאמר. דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם, כי אתם עברים את
הירדן אל ארץ כנען. והורשתם את כל ישיבי הארץ מפניכם, ואבדתם את כל משכיתם, ואת כל צלמי מסכתם
תאבדו, ואת כל במותם תשמידו. והורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אתה"
(במדבר, "ג, נ-נג; ועיין רמב"ן שם ובמדבר, כ"א, כא).

לעומת זאת, לא נמצא את "ארץ כנען" בלשון ספר דברים (להוציא פעם אחת, המעידה על הכלל בעצם יציאתה
ממנו⁴⁶): "עלה אל הר העברים... וראה את ארץ כנען" [ל"ב, מח-נב] - בדברי ה' אל משה ולא בדברי משה עצמו).
הביטויים בדברי משה בספר דברים הם: "הר האמרי... ארץ הכנעני והלבנון, עד הנהר הגדל נהר פרת" (דברים,
א, ז); או: "החתי והגרשני והאמרי והכנעני והפרזי והחוי והיבוסני, שבעה גוים רבים ועצומים ממך" (ז, א. וראה
גם: ח, ז ואילך; "א, כב-כה; "א, ל-לא).
כלומר, הביטוי הקובע בדברי משה בכל ספר דברים, הוא 'הארץ'. והמקרה היחיד יוצא הדופן בא דווקא בדברי
ה', ובלשון התורה שבספר במדבר (השווה דברים, ל"ב, מח-נב לבמדבר, כ"ז, יב-יד).
נדייק עוד ונראה שלשון התורה בספר דברים היא המשך ללשונה בספר שמות. גם בו כמעט שלא נמצא הביטוי
'ארץ כנען'⁴⁷, ובמקומו בא הביטוי "ארץ הכנעני והחתי, והאמרי והפרזי, והחוי והיבוסני... ארץ זבת חלב ודבש"⁴⁸.

גבולות הארץ

נחזור עתה אל הגאוגרפיה של ארץ ישראל:
כבר ראינו ש'ארץ כנען' שבתורה היא יחידה גאוגרפית מוגדרת היטב על-ידי "גבול הכנעני", והיא מושג טבעי-
מציאותי. לעומת זה, 'הארץ' היא מושג רעיוני-עתידי, כיחידה הנבחרת מתוך התבל כולה לאברהם ולזרעו. האם
יש גם הבדלים גאוגרפיים בין 'ארץ כנען' לבין 'הארץ'?
גבולות 'הארץ' בברית בין הבתרים הם גבולות סוריה והלבנון, עבר הירדן המזרחי וארץ כנען - "מנהר מצרים עד
הנהר הגיל נהר פרת" (בראשית, ט"ו, יח), ובלשון המקובלת - גבולות ההבטחה. אבל המימוש תלוי, כאמור,
בתהליכים ההיסטוריים כפי שנגלית בהם יד ה'.
ואילו ברית מילה מתייחסת בפירוש ל'ארץ כנען' בלבד, שגבולותיה, כאמור לעיל, בין הים לבין הירדן, ומן
הלבנון אל הנגב; ובמלים אחרות: שדרת ההר המרכזית (הגליל, השומרון, יהודה והר הנגב), הנתונה בין עמק
החוף לבין עמק הירדן⁴⁹.
מכאן גם ההבדלים בגבולות בפרשיות השונות בתורה: הגבולות המתוארים בספר שמות ובספר דברים הם

גבולות המתאימים לגבולות ברית בין הבתרים, הן בתחומם הרחב והן באופיים המושתת על כיבוש וירושה. כך בשמות: "ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים, וממדבר עד הנהר, כי אתן בידכם את ישיב הארץ וגרשתמו מפניך" (כ"ג, לא). וכך בדברים: "ארץ הכנעני והלבנון, עד הנהר הגדל נהר פרת" (א', ז); "כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה, מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון יהיה גבלכם. לא יתיצב איש בפניכם, פחדכם ומוראכם יתן ה' אלהיכם על פני כל הארץ אשר תדרכו בה, כאשר דבר לכם" (י"א, כד-כה). לעומת זאת גבולות הארץ בפרשת מסעי (במדבר, ל"ד) מצומצמים לגבולות 'ארץ כנען' בלבד, ושונים באופן מהותי באופיים הקשור לברית מילה, כלומר לישיבה ונוכחות, ולא דווקא לכיבוש וירושה.

ספר דברים - תורת ארץ ישראל!

ראינו לעיל ששני מושגים ושתי תפיסות מצויים בתורה ביחס לארץ ישראל וביחס לגבולותיה: האחד הוא 'הארץ' אשר מופיע בברית בין הבתרים, שהוא מושג היסטורי לאומי-ריבוני, השני הוא 'ארץ כנען' אשר מופיע בברית מילה, והוא מושג דתי-מוסרי. פרשיות המשכן בספר שמות ובספרי ויקרא ובמדבר ממשיכים את קו הקדושה, שנובע בשורשו מברית מילה, ואילו ברית סיני וברית ערבות מואב שבספרי שמות ודברים מביאים לידי ביטוי ומימוש את ברית בין הבתרים.

ראינו גם שפרק י"ד בספר בראשית, המתאר את עבר הירדן ואת אדום שבדרום, כלומר את שטחי הארץ מסביב לארץ כנען, מהווה הקדמה היסטורית הכרחית לברית בין הבתרים.

באופן דומה גם פרקים א'-ג' בספר דברים (המקבילים לבראשית, י"ד), הם הקדמה היסטורית הכרחית להשלמת כיבוש הארץ על-ידי יהושע בן נון. עבר הירדן, שמחוץ לארץ כנען, מקבל את מעמדו העצמאי המיוחד בתורה, בספר דברים, בעקבות מלחמת אברהם בארבעת המלכים וברית בין הבתרים.

לאור זה נוכל עכשיו להבין את התייחסותו של משה רבנו אל הארץ בספר דברים: משה אינו מופיע בספר דברים כמי שעומד בחוצה לארץ, אלא כמי שעומד סמוך למרכזה לאחר שזכה להתחיל לממש את ירושתה, וכבש את חלקה המזרחי של 'הארץ'. אפילו המושג 'עבר הירדן' בפי משה מתייחס בשווה לשני עברי הירדן - לעתים הוא העבר המזרחי, ולעתים הוא אף המערבי: "עד אשר יניח ה' לאחיכם ככם, וירשו גם הם את הארץ אשר ה' אלהיכם לתן להם בעבר הירדן (המערבי)...". (דברים, ג', כ). וכן: "והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, ונתתה את הברכה על הר גרזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן (המערבי)...". (י"א, ל). שני עברים לירדן, ושניהם ב'ארץ'. ודוק: גם כשהוא נשלח לשאת עיניו אל הארץ שאותה לא ימשיך לכבוש, נאמר לו בפירוש לשאת עיניו "ימה וצפנה ותימנה ומזרחה" (ג', כז) - כלומר גם אל הארץ שכבר כבש בעצמו, שהיא חלק אורגני מן 'הארץ' בכללה!⁵⁰

על-פי הסתכלות זו, גם כריתת הברית המחודשת אשר כורת משה בערבות מואב בין העם לבין ה', נכרתת בארץ גופה, כאשר הוא עומד בטבורה של הארץ, ולא בחוץ לארץ!⁵¹ במקום אחד משה אף מציג את כל אירועי יציאת מצרים עד כיבוש ארצות סיחון ועוג והנחלתם, כמאורע שנגמר ונעשה, כאילו כבר הגיעו אל נחלתם: "ותבאו אל המקום הזה...". וכסיכום מחייב של מעשה ה' ונפלאותיו עם ישראל (כ"ט, ו-ח; והשווה לתהילים, קל"ו י!).

ועוד נקודה חשובה ומכרעת: בספר במדבר (ל"ב) כועס משה על בני גד ובני ראובן אשר רצו להתיישב מחוץ לארץ כנען, וטוען נגדם שהם מנסים להכשיל שנית את כל ישראל שלא לעבור ולא לכבוש את ארץ כנען; ורק כאשר התחייבו בפניו בתנאי כפול וברור, התרצה להם. משמע אפוא שמנקודת המבט של ארץ כנען המקודשת, המתוארת בתורה בלשון ספר ויקרא ובמדבר, לכתחילה לא היה כלל מקום להתיישב בעבר הירדן המזרחי, והוא לא נכלל בתחומי ארץ ישיבתם של ישראל. השאלה למה לא כבשו את ארצות אדום, עמון ומואב, אינה מופיעה כלל בספר במדבר כשאלה הדורשת הסבר, וגם כיבוש סיחון ועוג התבצע רק בעקבות תוקפנותם ותקיפתם את ישראל, וכחלק מפעולת ההתגוננות של ישראל כנגדם (עיין היטב שם בפרקים כ"א-כ"ב ול"ב, וברמב"ן).

לעומת זאת בספר דברים (א'-ג') נותנת לנו התורה מבט הפוך: משה מסביר לראשונה מדוע לא כבש את ארץ אדום ואת ארץ מואב ועמון, ומשמע כאן, שעקרונות כל עבר הירדן המזרחי אכן כלול בתחומי 'הארץ' אשר יש מצווה וחובה לכבשם, אלא שישנם חלקים אשר הורישו כבר צאציו האחרים של אברהם וזכו בהם מאת ה', ובכך צמצמו את חובת הכיבוש המוטלת על ישראל, ואפשר לומר אפילו שהשתתפו בה!

על-פי הבנה זו, התנחלות שניים וחצי השבטים בעבר המזרחי של הירדן - ובפרט זו של מכיר ומנשה (ג', יג-טו) - היא הדבר הפשוט והטבעי ביותר, כחלק ממצוות כיבוש הארץ וירושתה. התנאי הכפול נזכר כאן רק בקיצור (ג', יח-ט), כדבר ידוע, ולא כתוצאה של ויכוח חריף בינם לבין משה. אמנם ברור שמשה כבר מסתמך כאן בספר דברים על סיומה הטוב של פרשת גד וראובן כנזכר בספר במדבר, אך לא יהיה בכך עדיין הסבר לעובדה שכיבוש אדום, עמון ומואב, אינו נזכר כלל כאופציה בתיאור שבספר במדבר, בעוד שבתיאור המופיע בספר דברים יש צורך בהסבר מקיף ויסודי מדוע כיבוש עבר הירדן לא היה מושלם.

יתר על כן: הסיכום הקצר של משה לפרשת בני גד וראובן משווה את עבר הירדן המערבי והמזרחי, ורואה בהם שני חלקים מן הארץ הכוללת שיש חובה לכבוש:

"ואצו אתכם בעת ההיא לאמר: ה' אלהיכם נתן לכם את הארץ הזאת לרשתה - חלוצים תעברו לפני אחיכם בני ישראל כל בני חיל... עד אשר יניח ה' לאחיכם ככם, וירשו גם הם את הארץ אשר ה' אלהיכם נתן להם בעבר הירדן, ושבתם איש לירשתו אשר נתתי לכם" (דברים, ג', יח-כ).

העיון המדויק יוכיח, שמשה רבנו משווה כאן לגמרי את מעמדן של נחלות השבטים בשני עברי הירדן, ב'ארץ', אשר ה' אלהיכם נתן ונותן לשבטי ישראל. אמנם כאשר הוא מתחנן לעבור את הירדן, וכאשר הוא מצווה את

ישראל שיעברו את הירדן שלא כמוהו, הוא מבדיל בין "הארץ הזאת" לבין "הארץ הטובה אשר בעבר הירדן" (ג', כה; ד', כב), אולם גם זו איננה הבדלה בין חו"ל וארץ ישראל, אלא רק הבחנה בין שני חלקים של ארץ ישראל, אחד מהם הוא הטוב והמובחר, והוא בארץ האבות, ממערב לירדן.

גם כאשר מבקש משה ומתחנן לעבור את הירדן, איננו מבקש אלא להשלים בעבר המערבי של הארץ את המעשה הגדול אשר כבר החל ה' לגלות בו את ידו החזקה וזרועו הנטויה בעבר המזרחי שלה: "ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר. ה' אלהים אתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה... אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן, ההר הטוב הזה והלבנון" (ג', כד). וגם להלן (ד', כב) ההבחנה היא בין "הארץ הזאת" (=עבר הירדן מזרחה) ובין "הארץ הטובה הזאת" (=עבר הירדן מערבה) או "ההר הטוב הזה" (=ירושלים - על-פי רש"י).

כך גם כאשר משה מצווה את יהושע. הוא חוזר ומשווה את הכיבוש הצפוי ממערב לירדן אל הכיבוש שכבר התחולל ונעשה על-ידו ממזרח לירדן: "ואת יהושע צייתי בעת ההוא לאמר, עיניך הראת את כל אשר עשה ה' אלהיכם לשני המלכים האלה - כן יעשה ה' לכל הממלכות אשר אתה עבר שמה" (ג', כא-כב; ל"א, ב-ו). בהתאם לכך גם נזכרת הבדלת ערי המקלט בעבר הירדן על-ידי משה כהשלמת הכיבוש וההנחלה וכהשלמת יציאת מצרים ומתן תורה (ד', מא-מט), וזהו ההיגיון של הפרשייה הזאת כולה כיחידה אחת מסכמת, המהווה פתיחה כללית לספר דברים.

ספר דברים איננו - כפי שמקובל לומר - הכנה לכניסת בני-ישראל לארץ. הוא כולו ב'ארץ', לקראת השלמת הכיבוש של משה על-ידי יהושע, העתיד להנהיג את ישראל להשלמת המשימה במעבר הירדן ובארץ האבות הטובה (= "ההר הטוב הזה" - דברים, ג', כה). גם בפרטי המצוות וההלכות, ספר דברים מתייחס כבר לעם ישראל שעה שיהא יושב על נחלתו - 'מנוחה ונחלה' - והוא לפיכך 'תורת ארץ ישראל'⁵².

*תודתי לר' יוסי אליצור שטרך עמי בעריכת המאמר.

¹רש"י בפירושו לשירת האזינו (דברים, ל"ב, ח) כותב: "בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני אדם, יצב גבלת עמים למספר בני ישראל" - בשביל מספר בני ישראל שעתידין לצאת מבני שם, ולמספר שבעים נפש של בני ישראל שירדו למצרים - הציב גבולות עמים שבעים לשון". וראה עוד: משנה סוטה, ז', ה; ובגמרא שם, לו, ע"ב; ירושלמי, מגילה, א', תחילת הלכה ט.

²רש"י בפירושו לשירת האזינו, מפרש על-פי הפרק בבראשית העוסק בתולדות בני נח, ומבין את הפסוק "למספר בני ישראל" שבשירת האזינו כמכוון לשנים-עשר בני יעקב, וכנגד כנען ובניו, ומוסיף: "...וכתיב שם: 'ויהי גבול הכנעני מצידן' - לפי שכל אלה היו לישראל, אבל בכל שאר בני נח לא פירש בהם שום גבול...". זאת דרכו של הרשב"ם גם במקומות אחרים, לומר שהתורה הרחיבה בתיאור לצורך שיבואר ויתברר בהמשך התורה - ראה פירושו על: "וחם הוא אבי כנען" (בראשית, ט', יח), פסוק שהרשב"ם משתמש בו כמייצג השיטה, ופירושו על הבדלת ערי המקלט בעבר הירדן המזרחי על-ידי משה (דברים, ד', מא).

³רמב"ן בפירושו לבראשית (י', ט) אומר בין היתר: "...ודע כי ארץ כנען לגבולותיה מאז הייתה לגוי היא ראויה לישראל, והיא חבל נחלתם, כמו שנאמר 'בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבלת עמים למספר בני ישראל', אבל נתנה הקב"ה בעת הפלגה לכנען מפני היותו עבד, לשמור אותה לישראל...".

⁴לעתים קרובות נזכרת עיר במקרא והכוונה לא רק לעיר עצמה אלא לתחום העיר או לסביבתה הקרובה, במובן המצומצם או אף הרחב. הפסוק "בהיות יהושע בריחו" (יהושע, ו', יג) בוודאי מתכוון לעיבורה של עיר, כפי שפירשו חז"ל (נדרים, נו, ע"ב, ורש"י שם). כך פסוקים על גבעת שאול או גבעת בנימין או הגבעה, בנשימה אחת עם עיר אחרת בסביבה (מגרון או הרמה - שמ"א, י"ד, ב; כ"ב, ו), בוודאי מתכוונים למחוז הגבעה - המחוז הדרומי-מזרחי בבנימין, שהעיר עצמה היא מרכזו, אבל הוא משתרע אל מעבר למגרון והוא כולל גם את הרמה. כך גם בחלוקת צבאו של שאול: "...אלפים במכמש ובהר בית אל, ואלף... בגבעת בנימין" (שמ"א, י"ג, ב) - זו בוודאי חלוקה בין מחוזות: מחוז מכמש, הר בית אל ומחוז הגבעה - והמחוז האמצעי יוכיח על כולם. עיין בהרחבה במאמרו של ר' יואל אליצור 'התפיסה הטריטוריאלית בכפר הערבי ובגאוגרפיה המקראית', טבע וארץ כב-6 (ספט' 80) (= 'לפני אפרים ובנימין ומנשה', תשמ"ה, עמ' 11 ואילך).

ייתכן שכך ניתן לפרש גם את הבאת ראש גלית לירושלים (שמ"א, י"ז, נד) - שהכוונה לבית לחם, באזור ירושלים, לארץ ירושלים - ולפי זה אין צורך לפרש שדוד הביאו רק לאחר זמן, כשכבש את ירושלים.

⁵פסוק זה בבראשית והפסוקים ביהושע ובשופטים המובאים בהמשך מעמידים את צידון כעיר החשובה והשלטת בדרום החוף הפניקי. דבר זה משקף את המציאות לפני עלייתה של צור בימי דוד ושלמה, שכן צידון הייתה באלף השני לפנה"ס העיר החשובה בחוף הלבנון - הוא-הוא החוף הפניקי הדרומי, אך באלף הראשון לפנה"ס באה צור במקומה. ברוב ימי בית ראשון פרח צור, ובלעה כנראה את שכנתה מצפון (ראה: שמ"ב, ה', יא; כ"ד, ו-ז; מלכ"א, ה'; ט"ו-י'; דבה"ב, ב'). בימי אחאב אף נקרא אתבעל מלך צור בשם 'מלך צידונים' (מלכ"א, ט"ז, לא; י"ז, ט-י). בסוף ימי בית ראשון הייתה צידון חלק בלתי נפרד של צור (ישעיהו, כ"ג; עמוס, א'; יחזקאל, כ"ו-כ"ח), אבל כיבושי המלכים האשוריים והבבלים הורידה מגדולתה, ושוב פרחו צידון וצור זו בצד זו כערים אוטונומיות למחצה עד סוף התקופה הפרסית. לפעמים גם חזרו לשלוט על כל החוף של ארץ ישראל עד לדרום פלשת - לעתים תוך חלוקתו ביניהם (שים לב לעמוס, א' וליואל, ד', ד).

על כל פנים, ברור מיהושע (י"א, ח), שצידון-רבה נמשכת עד בקעת הלבנון, תחת החרמון (השווה שם לפסוקים ט"ז-יז), וכך מפורש גם בתחום הארץ הנשארת (יהושע, י"ג, ה-ו): "...וכל הלבנון מזרח השמש, מבעל גד תחת הר חרמון, עד לבוא חמת. כל ישבי ההר, מן הלבנון עד משרפת מים, כל צידנים, אנכי אורישים מפני בני ישראל...". כך גם נרמז בתיאורה של לשם-ליש-דן, אשר "יושבת לבטח כמשפט צידנים... ורחוקים המה מצידנים...".

(שופטים, י"ח, ז). וכן להלן בשופטים (שם, יח). רק על מלכות צידון המגיעה עד לעמק עיון בדרום בקעת הלבנון, יש טעם לומר כי ליש-דן שבעמק החולה היא רחוקה, כלומר דרומית יותר מדי, וקשה לצידון לפעול ולהתערב. אילו הייתה צידון שולטת רק בחוף, לא היה שום טעם לקשור בינה לבין ליש-דן, אפילו לא קשר תאורטי.

⁶ כך פירש גם י' גרינץ בספרו מוצאי דורות (הוצ' הקיבוץ המאוחד, ירושלים, תשכ"ט), 'ארץ הייעוד', עמ' 141-142, אבל פירושו שונה בהגדרת 'ארץ כנען'. וראה בהערה הבאה.

⁷ ראה תרגום ירושלמי לבראשית, י', יט, ולדברים, א', ז; בראשית-רבה, ל"ז, ח; ירושלמי מגילה, א', יא

⁸ בדרך כלל הציון, 'עד' במקרא מסמן את המקום המדויק, או את הזמן המדויק, שהכתוב מתכוון אליו - לפעמים אף בקצה הגבול האחרון שלהם. אולם כאשר נכפל 'עד' בפסוק הדבר מחייב פירוש אחר, והפירוש הסביר הוא, שהראשון מציון סביבה כללית, ואילו השני בא לצמצם ולצייין מיקום מדויק (ולא להוסיף על הראשון). כך בפסוק הידוע 'ויעבר אברם בארץ, עד מקום שכם, עד אלון מורה' (בראשית, י"ב, ו) - 'אלון מורה' אולי איננו בשכם עצמה, אלא בסביבתה סמוך לה. בוודאי שכך יש לפרש בפסוק 'וילך למסעיו מנגב ועד בית-אל, עד המקום אשר היה שם אהלה בתחלה, בין

בית-אל ובין העיר" (שם, י"ג, ג). במקרה זה ברור ש'עד' הראשון מציין סביבה כללית, והשני - מקום מדויק, שהרי הכתוב אומר בפירושו שאין מדובר בבית-אל עצמה. כך גם בפסוק שלנו ביחס לגרר וביחס ללשע (וכך באמת פירש שד"ל בפירושו לפסוק).

⁹ על ארץ כנען במקורות המצריים, על היקפה הגאוגרפי ועל זמנו ההיסטורי של הביטוי 'ארץ כנען' - עיי'ן: י' גרינץ, 'ארץ הייעוד', מוצאי דורות, לעיל, הערה 6, עמ' 142-145. גרינץ מבדיל בין המושג 'ארץ הכנעני', המתייחס לדעתו לתחום המצומצם של חבל החוף בלבד, ובין המושג 'ארץ כנען', המתייחס לתחום רחב מאוד הכולל את סוריה כולה, ומקביל בעצם לתחום הארץ הייעוד (ראה שם, עמ' 130-142). אולם דבריו אלו אינם נראים לי, ולדעתי דווקא הראיות מן המקרא מכריעות לכיוון ההפוך: 'ארץ הייעוד' לחוד, ו'כנען' או 'ארץ הכנעני' לחוד - כפי שהוכחתי בגוף המאמר.

¹⁰ בשכם, כמו גם בארץ הגבעונים, ישב החוי (בראשית, י"ד) - ואף-על-פי-כן קורא להם יעקב 'אמורים': "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך, אשר לקחתי מיד האמרי, בחרבי ובקשת" (בראשית, מ"ח, כב). בחברון ישבו בני חת (שם, כ"ג) - ואף-על-פי-כן קורא הכתוב לחלקם 'אמורים': "והוא שכן באלני ממרא האמרי... והם בעלי ברית אברם" (שם, י"ד, יג). כך ביחס ליושבי חברון וסביבתה בפי בני ישראל לאחר חטא המרגלים: "...לתת אתנו ביד האמרי להשמידנו" (דברים, א', כז). כך בלשון דומה על יושבי העי בפי יהושע (יהושע, ז', ז). יושבי הר אפרים ומנשה וסביבות שכם נקראו גם פריזי (בראשית, י"ג, ז; ל', ל'; יהושע, י"ז, טו; שופטים, א', ה), ובירושלים ישב היבוס (שופטים, ט"ט, יא; שמו"ב, ה', ו-ח) - ואף-על-פי-כן נקרא ההר כולו 'הר האמורי' ו'ארץ האמורי' (דברים, א', ז, יט, כ; עמוס, ב', י). סיחון מלך חשבון (שבגלעד המערבי) נקרא 'אמורי', ואילו 'ארץ האמורי' הוא שם כללי לרמת עבר הירדן המזרחי כולה (במדבר, כ"א, לא; דברים, ג', ח; ד', מ; ל"א, ד; יהושע, כ"ד, ח; שופטים, י', ח; ועוד). על כן הפסוק "כי לא שלם עון האמרי עד הנה" (בראשית, ט"ו, טז) מתייחס בוודאי לכל שבטי ההר, להבדיל למשל מן הכנעני שישב בסדום ועמורה - שאצלם כבר שלם העוון, ובשל כך חרבו ערי בימי אברהם (בראשית, י"ח-ט).

אין להוציא מכלל חשבון קשר אפשרי בין הביטוי 'האמורי' במקרא, לבין 'אמורו' (Amurru) שבפי האכדים, שהוא כינוי לבני המערב, בני סוריה, שהיא ארץ ההרים שממערב לפרת ועד הים התיכון, כנראה לאור העובדה שהם ראו את סוריה וארץ כנען כ'ארץ הרים' - לעומת בקעת הנהרות הגדולה. ועיי'ן: ב' מזר, ערך 'אמרי', אנציקלופדיה מקראית, כרך א, ירושלים תש"י, עמ' 440-446.

¹¹ אמנם ישנם מקומות שנראה בהם כאילו הכתוב מחליף בין 'אמורי' לבין 'כנעני', או מביא אותם שמות כוללים ליושבי הארץ (השווה למשל במדבר, י"ד, מג-מה לדברים א', מא-מד). אך אם נבדוק היטב במפה, נמצא שמדובר במקומות שיש בהם מפגש וחיתוך בין הר ובקעה, באופן שהם מעורבים זה בזה. כלומר ההבחנה בין 'כנעני' כיושב העמק לבין 'אמורי' כיושב ההר, היא הבחנה ביחס לאופי העיקרי של האזור - האם הוא עמק או הר (אי-אפשר, כמובן, לעשות הבחנה זו ביחס לכל חלקת שדה החורגת באופן מצומצם מאופי השטח הכללי שסביבה).

על כן: בני ישראל עולים מדרום - גם להר, היינו הר הנגב ושלוחותיו, וגם לעמק, היינו בקעת באר שבע ושלוחותיה. ומכיוון שזו נקודת מפגש בין שני אזורים גדולים ושונים אלו, אפשר שיהא עירוב תחומין מסוים בין ההגדרות, המכוונות למאפיין המרכזי של כל אזור. לכן: אפשר לומר "והעמלקי והכנעני יושב בעמק" (במדבר, י"ד, כה), אבל מאידך גם: "וירד העמלקי והכנעני הישב בהר ההוא..." (שם, מה). הגדרת השייכות הגאוגרפית הכללית אינה חורגת מן הכלל שקבענו: ה'כנעני' שנזכר שם מכוון ליושבי בקעת ערד ובאר-שבע וצפון-מערב הנגב: "הכנעני מלך ערד" (במדבר, כ"א, א; ועוד), ואילו ה'אמורי' שם מכוון אל יושבי הר הנגב עד מדרום-מערב לים המלח - שם מתחברים הרי הנגב עם דרום-מזרח הר חברון: "וגם את האמרי הישב בחצון תמר" (בראשית, י"ד, ז); "וגבול האמרי ממעלה עקרבם מהסלע ומעלה" (שופטים, א', לו). נראה להניח שפסוק קשה זה מתקשר, על-ידי מעלה עקרבם, לגבולות ארץ ישראל בדרום (במדבר, ל"ד, ג), ולפיכך הוא יכול להתפרש כגבול 'הר האמורי' אשר מתחיל במזרח הנגב ומתחבר אל הר חברון.

באופן דומה יש לפרש גם את הפסוק הקשה "וילחצו האמרי את בני דן ההרה, כי לא נתנו לרדת לעמק" (שופטים, א', לד) - והלוא בני דן ישבו בעמק, הוא מקום ה'כנעני', ואיך זה לחצום ה'אמורי' ההרה? גם כאן נראה לפרש שמדובר גם באמורי וגם בכנעני: האמורי לחץ את בני דן היושבים בהר נחלתם, ממערב לקרית יערים ועד צרעה ואשתאול (שופטים, י"ג, כה; י"ח, ב, יא, יב), ומנע אותם מלהשתלט על רכסי הגבעות של איילון ושעלבים כמפורש בפסוק הבא: "ויואל האמרי לשבת בהר חרס באילון ובשעלבים..." (שופטים, א', לה). לעומת זאת מי שמנע מבני דן לרדת לעמק היו הכנענים יושבי העמק והחוף, אנשי גזר (שם, א', כט), בעלי רכב הברזל (יהושע, י"ז, טז; שופטים, א', יט). כך יש לקרוא, לדעתי, מקרא קצר זה: "וילחצו האמרי את בני דן [נוחלים] ההרה (כמפורט בפסוק הבא), כי לא נתנו [מי שלא נתן, הכנעני] לרדת לעמק" (שופטים, א', לה).

הסיבה לעירוב הגדרות זה היא כמובן העובדה שבאזור זה של לטרון ועמק איילון מעורבים זה בזה רכסי גבעות ועמקים, לפי שעמק איילון נכנס לתוך אזור הגבעות עד הדום ההר.

גם הכנעני הנזכר באזור שכם ובאזור בזק (בראשית, י"ב, ו; שופטים, א', ד-ה) הוא, לדעתי, תוצאה של מפגש בין הרים ובקעות, שכן בקעת אל-פאריעה היא בקעת נחל (כרית?) המתחברת ממערב אל בקעת הירדן (בקעת האורך המזרחית, מקום מושב הכנעני - כנאמר לעיל), והיא מוליכה מאזור גשר אדם לכיוון מערב צפון-מערב, עד לרגלי הר עיבל. נראה, שעל בקעה זו נאמר בתורה: "בארץ הכנעני הישב בערבה" (דברים, י"א, ל), וכך גם ביחס לבקעות טמון וטובס, ועמק סנור לרגלי הר בזק. גם בסביבות שכם נפגשים רכסי הר עיבל והר גריזים יחד עם עמק בית-דג'ן-עסכר-שכם, ועד העמק של נחל קנה. זהו שטח של בקעות והרים אשר מתחברים באמצעות דרכים טובות הן עם בקעת הירדן, והן עם עמק החוף. על כן נקראו היושבים באזור זה 'כנענים'. (יש ראיות אחדות לכך, שהיישובים הקדומים בבקעות מזרח השומרון היו קשורים בתרבותם ליישובים שבבקעת הירדן.) הכנענים שלטו בעמקים ובחוף בעזרת רכב ברזל, שהיה המכשול הגדול בפני המשך תנופת הכיבוש הגדולה של בני ישראל: "ויואל הכנעני לשבת בארץ הזאת. ויהי כי חזקו בני ישראל ויתנו את הכנעני למס והורש לא הורישו... ויאמרו בני יוסף לא ימצא לנו ההר (כי שם יש יער), ורכב ברזל בכל הכנעני הישב בארץ העמק, לאשר בבית שאן ובנותיה, ולאשר בעמק יזרעאל... כי רכב ברזל לו, כי חזק הוא" (יהושע, י"ז, יב-יח). וכן: "ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר, כי לא להוריש את ישיב העמק כי רכב ברזל להם.... ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה ואת תענך ואת בנתיה ואת ישב [קרי: יושבי] דור ואת בנותיה, ויואל הכנעני לשבת בארץ הזאת. ויהי כי חזק ישראל וישם את הכנעני למס, והוריש לא הורישו. ואפרים לא הוריש את הכנעני היושב בגזר, וישב הכנעני בקרבו בגזר. זבולן לא הוריש... אשר לא הוריש... נפתלי..". (שופטים, א', יט-ל).

להשלמת העניין נסיף, שהכנענים, אשר ישבו בעמק החוף, היו קשורים באופן טבעי בצידונים (כמפורש ביהושע, י"ג ובשופטים, א'), ודרכי המסחר הגדולות העיקריות עברו בעמקים. הצידונים הפניקים הם כמובן בכורי כנען (בראשית, י', טו), שהיו גדולי הסוחרים בכל מרחב הים הגדול (=התיכון) (ראה למשל ישעיהו, כ"ג; יחזקאל, כ"ז), ועל כן הפך השם 'כנעני' גם שם נרדף לטוחר: "סדין עשתה ותמכר, וחגור נתנה לכנעני" (משלי, ל"א, כ"ג); "כנען בידו מאזני מרמה, לעשק אהב" (הושע, י"ב, ח); ועוד.

¹² חלקו הצפוני של עבר הירדן המזרחי עשוי להיקרא 'ארץ [בני] קדם' (בראשית, כ"ה, ו; כ"ט, א) (ואולי גם י', ל); מלכ"א, ה', י; איוב, א', ג), ומאוחר יותר ארם (דמשק). החלק המרכזי נקרא, כידוע, גלעד, ולפרקים - במזרחו - 'ארץ (בני) עמון'. עיין: י' גרינץ, 'ארם ובני ארם', מוצאי דורות (לעיל, הערה 6), עמ' 51 והלאה (על בני ארם ותהליך הופעתם מצפון לדרום); ישראל בן-שם, כיבוש עבר הירדן, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ב, עמ' 16-14, 35-33, 39-38.

גם הלבנון איננו חלק אינטגרלי מ'ארץ כנען'/ה'כנעני', שהרי גבול הכנעני המפורש בתורה הוא מתחום צידון ודרומה. על כן אומר הכתוב "ארץ הכנעני והלבנון" (דברים, א', ז). יש לציין כי השקע הסורי-אפריקני המבדיל בין שני עברי הירדן מבדיל גם בין סוריה (ארם) לבין לבנון ההיסטורית, משני צדי בקעת הלבנון ועמק האורונטוס, ועל כן הגבולות הצפוניים של 'ארץ כנען' בספר במדבר (ל"ד) כוללים גם את הלבנון, או על כל פנים חלק ממנו, "עד ללא חמת" (ראה סיכום הזיהויים של גבול הצפון - על-פי במדבר ל"ד - בערך 'ארץ ישראל - גבולותיה' באנציקלופדיה תלמודית; ולערך 'ארץ ישראל', אנציקלופדיה מקראית, כרך ב; וראה לעיל, הערה 9).

מבחינה לשונית, דתית ותרבותית אין ספק כי הפניקים יושבי הלבנון הם כנענים: תרבותם - תרבות החוף ככנענים, ההר שלהם אף הוא נמצא, בדומה לארץ כנען, בין החוף לבין בקעת הלבנון. לעומת זאת יושבי המזרח - בסוריה - הם ארמים ובני קדם, ותרבותם קרובה יותר לתרבות המדבר ומסופוטמיה. ארץ כנען יכולה להתפשט צפונה, אך לא מזרחה!

¹³ זמן הופעתם של הפלשתים-הכפתורים, על-פי המקובל במחקר, הוא בערך ראשית המאה ה-12 לפנה"ס. מכאן שיש להבחין ולהפריד בין הפלשתים הקדומים רועי גרר ונתיני אבימלך שנזכרו בספר בראשית, ואשר נקראים אחר-כך בדברים (ב', כג) וביהושע (י"ג) בשם כנענים, לבין הפלשתים הפולשים אשר באו מכפתור, הם 'גויי הים', שבט הפולשתו ושבטים אחרים. כך אכן הבחין ופירש י' גרינץ, 'הפלשתים הראשונים', מוצאי דורות (לעיל, הערה 6), עמ' 99-129, וראיותיו שם מוצקות, לדעתי. מאידך ברור, שהפסוקים בדברים (ב', לג) וביהושע (י"ג) מתייחסים כבר אל הפלשתים-גויי הים. שאלת התיארוך של ההתנחלות ראויה לאור זה לדיון מיוחד, ואכמ"ל.

¹⁴ מ"ערה אשר לצידינים" (יהושע, י"ג, ד) אינה ידועה בוודאות. אבל 'אפק-אנטיפטריס-ראש-העין ידועה לחלוטין כעיר מפתח על הדרך הראשית בעמק החוף מצפון לדרום. אפק יושבת על מעבר צר והכרחי בין מעיינות נהר הירקון, שהיה בכל התקופות מכשול מים קשה למעבר, לבין הרי השומרון. על השליטה באפק התחוללו קרבות חשובים ומכריעים

בתקופת המקרא: הקרב בין ישראל לפלשתים בימי שמואל ועלי, שבו נפל ארון ה' בשבי הפלשתים וכפי הנראה גם חרבה שילה (שמו"א, ד'). אחר-כך זהו מקום ההתארגנות של הפלשתים לפני הקרב בגלבוע, שבו מצא שאול המלך את מותו. קרב נוסף שערך יהושע בעת כיבוש הארץ רמוז ברשימת שלושים ואחד המלכים שהיכה: "מלך אפק אחר" (יהושע, י"ב, יח). יש להבחין בין אפק זו, שמקומה במעיינות הירקון, לבין אפק/אפיק שהייתה הרבה צפונה משם, מזרחה לים כנרת (ראה מלכ"א, כ'; כו; מלכ"ב, י"ג, יז). גם בנחלת אשר הייתה עיר בשם אפק (יהושע, י"ט, ל; שופטים, א', לא).

אפק נזכרת כנקודת מפתח גם בתעודות חיצוניות, החל ממסעות המלחמה של פרעוני מצרים. ברשימת הערים שכבש תחותמס השלישי מלך מצרים (המאה ה-15 לפנה"ס) מופיעה אפק בין לוד ואונו בדרום לבין שוכה (הכפר שווכה מצפון לטול כרם) בצפון. אמנחותפ השני (סוף המאה ה-15 לפנה"ס), שערך מסעות כיבוש לכיוון סוריה, מספר שהתקדמותו צפונה התאפשרה רק לאחר כניעתה של אפק. 'אפק בגבול השומרון' נזכרת גם בתיאור מסעו של אסרחדון מלך אשור אל מצרים (התאריך המקובל למסע זה - 671 לפנה"ס). היא נזכרת במלחמות בבית שני עם הסלווקים (קדמוניות היהודים, ב', י"ט, א) ואחר-כך עם הרומאים (מלחמות היהודים, ספר ב', י"ט, א). העות'מנים בנו בה בשנת 1571 מצודה ('בינאר באשי'). במלחמת השחרור התנהלו במקום קרבות קשים, הקשורים בחשיבות המקום כנקודה אסטרטגית וכנקודה מרכזית למערכת אספקת המים למדינת ישראל. ראה: משה כוכבי, 'אפק = אנטיפטריס' - סיכום חמש עונות חפירות ארכיאולוגיות (1972-1976).

על כן: אפק-ראש-העין היא הגבול בין ההר לבין עמק החוף, הוא גבול האמורי יושב ההר. במשנה (גיטין, ז', ז; וכן: יבמות, סב, ע"ב; סנהדרין, צד, ע"ב) מופיעה אפק-אנטיפטריס כגבול הצפוני-מערבי של ארץ יהודה, על הדרך הראשית, העוקפת את חבל השומרון, בדרכה לגליל.

¹⁵ לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן" (חולין, קלז, ע"ב; ע"ז, נה, ע"ב). אמנם אין במקרא ביטויים ומושגים בסגנון הניסוח של חז"ל או בלשונם, אך אין ספק שהרעיונות בכללם יסודם במקרא, אלא שחכמים ניסוחם בלשונם ובסגנונם! למשל: איו לנו בתורה ניסוח מעין "ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות" (משנה כלים, א', ו), אף-על-פי שהתורה בוודאי עוסקת בכך בויקרא י"ח וכו', וכן במקומות רבים אחרים. התוכן שווה, אך הלשון והמושגים שונים לגמרי. דוגמה אחרת: המושג 'תורה' בא במקרא במשמע של הוראת כוהן, בעיקר בענייני טומאה וטהרה (ראה: ויקרא, י"א, מו-מז; י"ב, ז; י"ג, נט; י"ד, ב, לב, נד; ט"ו, לב; כ"ו, מו; במדבר, ה', כט; ו', כא; י"ט, ב, י, יד; ל"א, כא; הושע, ד', ד-ו; ירמיהו, ב', ח; מלאכי, ב', ד-ט; ועוד רבים). רק בספר דברים הוא בא במובן מקביל ל'ברית', והמושג 'ספר התורה' - מקביל ל'ספר הברית'. בלשון חכמים, לעומת זאת, הפך המובן האחרון למושג הכולל את כל דברי ה' ואת כל המצוות, החוקים, המשפטים והעדות. כמוכן, גם במקרא מצוי מושג כולל זה, אלא שהוא נקרא 'ברית ה' או: 'דברי ה' (ראה למשל: ישעיהו, ב', ג; מיכה, ד', ב; מלכ"ב, י"ח, יב; והרבה בתהילים, כגון: נ', טז; ע"ח, י; קל"ב, יב; ועוד) - ובלשון חכמים: 'תורת ה'". כך גם המונח 'בית ה' שבלשון המקרא (מלכ"א, ג', א-ב; וכן בכל מלכים; שמו"א, א', ז; ובכל ספר שמואל; דבה"א, כ"ב, א; ובכל דבה"י), לעומת 'בית המקדש' בלשון חכמים. ואילו ה'מקדש' או 'הקודש' במקרא, מכון פעמים רבות לארון (ולכלים) (עיין עירובין, ב, ע"א; במדבר, י', כא; ד', טו-כ; ויקרא, כ"א, כג; דבה"א, כ"ח, ב-י). וכן הרבה דוגמאות כיוצא באלו.

¹⁶ ראה אמרתו של רשב"י בספרי עקב (פסקה לז, מהדורת הירביץ-פינקלשטיין, עמ' 70, שורה 10): "'תבל' - זו ארץ ישראל, שנאמר: 'משחקת בתבל ארצו' (משלי, ח', לא). למה נקרא שמה 'תבל'? שהיא מתובלת בכול, שכל הארצות יש בזו מה שאיו בזו, אבל ארץ ישראל אינה חסרה כלום, שנאמר: 'לא תחסר כל בה' (דברים, ח', ט). מדרש זה מתאים כמוכן לטבע הארץ, שהיא ארץ מפגש של אזורים אקלים, צומח וחי, וארץ מעבר של כל התרבויות ההיסטוריות החשובות.

¹⁷ 17. עיין רש"י ורמב"ן לבראשית, א', א. דברי רש"י ידועים ומפורסמים, אך הרמב"ן מוסיף עליהם, ועושה אותם לחוק כללי בעולם, כפשט דברי ירמיהו שאמר זאת דווקא על כיבושי נבוכדנאצר: "כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל... אנכי עשיתי את הארץ, את האדם ואת הבהמה אשר על פני הארץ, בכחי הגדול ובזרועי הנטויה, ונתתיה לאשר ישר בעיני. ועתה אנכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנאצר מלך בבל עבדי... עד לא עת ארצו גם הוא..." (ירמיהו, כ"ז, ד-ז). דברי ר' יצחק שמובאים ברש"י, נסמכים בבירור על דברי ירמיהו אלו ('והוא נתנה לאשר ישר בעיני'), והרמב"ן מרחיב את פירושים: "...כי התחילה התורה ב'בראשית ברא', וסיפר כל עניין היצירה עד בריאת אדם ושהמשילו במעשה ידיו וכל שת תחת רגליו, וגן עדן... נעשה מכוון לשבתו עד שגירש אותו חטאו משם, ואנשי דור המבול בחטאם גורשו מן העולם כולו והצדיק בהם לבדו נמלט הוא ובניו, וזרעם - חטאם גרם להם להפיצם... בארצות... אם כן ראוי הוא כאשר יוסיף הגוי לחטוא שיאבד ממקומו ויבוא גוי אחר לרשת את ארצו, כי כן הוא משפט האלהים בארץ מעולם... אבל יירשוהו עבדיו זרע אוהבו... ואם יחטאו לו תקיא אותם הארץ כאשר קאה את הגוי אשר לפניו..."

¹⁸ כך פירש רש"י בפסוק זה, וכך פירש גם בפסוק המקביל (י"ג, ז), וברייב הרועים על הגזל, בטרם זכה אברהם בארץ.

ראה כוזרי, מאמר ב, י-יד (בתרגום אבן-שמואל): "אין כל קושי לקבל את ההנחה כי ארץ אחת נתייחדה בדבר-מה משאר כל הארצות: הלא כעיניך תראה כי מקום אחד טוב משאר כל המקומות לצמח מיוחד, למחצב מיוחד ולחי מיוחד, ותושביו מיוחדים בצורותם ובמידותם משאר כל האנשים - וכל זה באמצעות מזג הלחיות אשר בגוף, כי במזג הזה תלויים גם שלמות הנפש וחסרונה... כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בארץ הזאת או בעבורה... בארץ הזאת נוצר אדם הראשון ובה מת... על הארץ הזאת נפלה המחלוקת והקנאה בראשונה בין הבל וקין, כאשר בקשו לדעת מי משניהם ירצה לבוא במקום אדם... ובזה יהיה הוא היורש את הארץ והוא המדובק בעניין האלוהי... ומשנולד שת... ונעשה הוא ראוי להיקרא 'בן אלוהים'... וראוי לנחול את הארץ ההיא, שהיא רק מדרגה אחת למטה מגן עדן... בארץ ההיא היו בלוא ספק המקומות שנמצאו ראויים להיקרא 'שערי השמים'... וכן אתה רואה כי בחר אנשי הסגולה, אברהם, אחרי עלותו במדרגות שלמות והיעשותו ראוי להידבק בעניין האלוהי, הועבר מארצו אל המקום ההוא אשר בו לבדו יגיע לתכלית השלמות... הלא כה יעשה עובד האדמה במוצאו בתוך אדמה צחיחה שורש של אילן שפריו טוב, מעבירו הוא אל אדמה נעבדת, שלפי טבעה עתיד הוא להצליח בה, ושם יגדלהו...".

ועיין עוד רמב"ן: לבראשית, א', א ("מבחר מקומות היישוב"); י"ב, א (בסוף); י"ט, ה (בסוף); כ"ו, ה; ויקרא, י"ח, כה; ועוד.

²⁰ העיסוק המסחרי בצומתי הדרכים בסוריה ובארץ כנען מתבקש ביותר מן הסיפור שבתורה ומן המציאות הטבעית ב'ארץ הגשר' בין מסופוטמיה ובין מצרים. עיסוק זה מפורש בכתוב בבראשית, ל"ד, י: "שבו וסחרוהו", ושם, מ"ב, ל"ד: "ואת הארץ תסחרו". אבל הוא משתמע גם מארחות הגמלים של אברהם (כ"ד, י) ושל ישמעאל (כ"ה, יח; ובעיקר ל"ז, כב), וכן מן הסחורות היקרות בבית יעקב (מ"ג, יא), מקניית שדה המכפלה בארבע-מאות שקל כסף "עבר לסחר" (כ"ג, טז), ועוד. גם באותם המקומות שהאבות מתוארים כרועים, אפשר ללמוד שזה היה רק חלק מעיסוקם, והוא נעשה על-ידי רועים עבדים ובני בית (רק יעקב בגלותו היה רועה בעצמו - בראשית, י"ג, ז; כ"ו, יב, כ, כה; ל', כט ואילך; ל"א, לח-מ; ל"ב, טו-כ). גם בני יעקב, שלכאורה נראים כרועים לכל דבר (ל"ז-ל"ח), דווקא כשהם צריכים להתייצב לפני פרעה ולהגדיר את מעשיהם, הם צריכים לתכנן מראש ו'לתאם עמדות', כיצד להעלים כל עיסוק אחר שלהם ושכולם יגידו באופן אחיד שהם רועי צאן, על מנת שלא יפזרו אותם במקומות שונים על-ידי מינויים ציבוריים (עיין היטב בפרק מ"ז). מי שכל עיסוקו באמת רק במרעה, איננו צריך לתכנן אמת פשוטה זו, כהצגה מתואמת מראש!

על עיסוקם של האבות ראה עוד: ש' ייבין, ההיסטוריה של עם ישראל (מסדה), כך ב, פרק י', עמ' 107;

בית מקרא, ז', ד, עמ' 13-14; JNES 17; 'Abraham and the Merchants OF Ura' C. H. Gordon. (1958). PP. 28-31.

הגמלים שנזכרו בספר בראשית אינם עדרים של גמל מבוית, של נודדי המדבר (זו תופעה מאוחרת יותר - ראה שופטים, ו'-ח'), אלא גמלים מתורבתים במספרים קטנים לצרכי השיירות. ראה בעניין זה את הראיות שאסף בולייט (R.W Bulliet, The Camel And The Wheel, 1975, PP. 60-63) נגד אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, עמ' 176-177; מנשה הראל, מסעות ומערכות בימי קדם, ירושלים, תש"ם, עמ' 128, הערה 43. הראיה החשובה ביותר נגד אולברייט מופיעה ברשימת מזון מאללח' שבצפון סוריה, מן המאה ה-18 לפנה"ס - פחות או יותר זמנו של אברהם אבינו - ושם נזכרת 'מידה אחת של מספוא לגמל'. ראה: Jcs 8 (1959). 29 Line 59 W.Y. Wiseman, 'Ration List From Alalakh', VII.

מצער, לפיכך, מנהגם של חוקרים ישראלים רבים, שעדיין מצטטים את סברתו של אולברייט שהגמל בויית רק במאה ה-12 לפנה"ס, והזכרתו בספר בראשית היא לדעתם 'אנכרוניזם'. הם מביאים דעה זו כדעה בדוקה, בעוד שהיא עצמה תאוריה אנכרוניסטית, וכמדומני שאף אולברייט עצמו חזר בו ממנה בסוף ימיו.

²¹ בהקמת המזבחות ובקריאה בשם ה', בביתות על הארץ, בעקדה, בחלום-יעקב, בברכות, ובמיוחד באיסור החריף של אברהם על הוצאת יצחק מן הארץ (בראשית, כ"ד, ה-ח; כ"ו, א-ה)!

²² הקבלות מסוג זה משמשות בסיס לדרשות הלכה ואגדה לרוב. ההגדרה ההלכתית של מידה זו היא 'גזרה שווה', אלא שמידה זו מוגבלת, ואיננה פתוחה לשימוש חופשי. במובן ההלכתי "אין אדם דן גזרה שווה מעצמו" (פסחים, סו, ע"א; גידה, יט, ע"ב; ירושלמי, פסחים, ו', א). רש"י בכל מקום מגביל עוד יותר ומוסיף לתנאי זה גם: "אלא אם נתקבלה ובאה מסיני" / "אלא אם כן קיבלה מרבו ורבו מרבו עד משה רבנו" / "אלא אם כן קיבלה מרבו הלכה למשה מסיני" (פסחים, שם; גידה, שם; סוכה, יא, ע"ב, ד"ה 'לא ילפינו') - כלומר שלימוד גזרה שווה אפשרי רק במסורת. וכך מקובל. אפשר שהרמב"ם פירש

אחרת, שהרי קבע בפירוש סמכות לבית הדין הגדול שבלשכת הגזית לדרוש ולקבוע הלכות באחת מן המידות שהתורה נדרשת בהן (הלכות ממרים, א', ב), וכך גם הוכיח הגאון ר' יצחק אייזיק הלוי בעל 'דורות הראשונים' (חלק ד, פרק יח): "אבל האמת הברור בכל זה, דזה ודאי, דכמו בכל י"ג מידות שנתקבלו בסיני הכוונה שנתקבלו המידות עצמן בסיני, כן הוא גם בגזרה שווה. אבל זה ניתן לבית דין הגדול ולא ליחיד... וענין הדבר בגזרה שווה ובכל המידות כולם הוא שנמסרו מסיני לבית דין הגדול לדון על-פיהם כל ספק אשר יפול בפרטי המצוות... וכל זה אצל הסנהדרין הגדולה אשר להם נתנה תורה רשות בהכרעת ספק. אבל לכל יחיד מחכמי ישראל, אפילו אם יהיה ראשו בשמים, 'אין אדם דן גזרה שווה מעצמו' להכריע דבר חדש ופסק של חקירה, כי אם ב'קל וחומר'..." (שם, עמ' 536-538).

אולם כל זה אמור בלימוד הלכה באמצעות 'גזרה שווה', אך לימוד רעיוני באמצעות 'גזרה שווה' איננו מוגבל בשום מקום, והוא רווח מאוד, בגלוי ובסמוי, במדרשי האגדה. במדע הספרות החדש קוראים למידה זו 'מלה מנחה', וכוונת הביטוי ברורה: כאשר בטקסט שאיננו אקראי אלא נכתב עם כוונת מחבר, אנו מוצאים מלה או ביטוי שחוזרים על עצמם, יש לחפש במלים או בביטויים אלה את הכוונה הצפונה, לשם הבנה טובה ומלאה של הכתוב.

זהו כמובן ההיגיון העמוק של 'גזרה שווה': במקום שהתורה חוזרת על אותו הביטוי בשני מקומות, צפונה בכך כוונת נותן התורה לגזור ולהשוות בין שני העניינים. ההגבלה בשימושה של מלה זו נובעת, כנראה, מן הסכנה ששימוש חופשי בה עלול להביא להשוואות פורחות באוויר, וכל אחד יחדש הלכות מעצמו ומלבו על סמך דמיון מלים שימצא. לכן מוגבלות ההלכות שניתן ללמדן ב'גזרה שווה'. אבל במובן הרעיוני, שכמעט איננו יכול להיות מוגבל, ניתנה התורה להידרש, וכל המרבה לדרוש ולהעמיק בתורה - יגדיל תורה ויאדיר!²³ עיין כפתור ופרח, פרק י'; שו"ת חתם-סופר, יו"ד, רלג; הרב קוק ב'שבת הארץ', מבוא, ט"ו. וראה להלן בעניין הקבורה בארץ.

²⁴ עיין ספרי, עקב, נא; ירושלמי, חלה, ב', א; ובלשון הרמב"ם, תרומות, א', ג.
²⁵ בדברים העמוקים והמופלאים שאמר ריה"ל על 'ארץ סגולת הנבואה' היא 'ארץ האלוהים' (א', קט; ב', ט-כד; ג', א; ד', סוף ג, יא, יז; חתימת הספר) מודגשת סגולת הנבואה כתופעה טבעית-רוחנית המצויה בארץ ישראל, ומחוברת אל הסגולה הטבעית-רוחנית הנמצאת בעם ישראל (מאמר ב, יב), אבל איננה יכולה לצאת אל הפועל אלא בארץ ישראל, ובפרט כאשר יושבים עליה כל ישראל בציבור גדול, ובית המקדש בנוי - שאז שורה השכינה (כבוד ה'), ואז מתגלה סגולת עם ה' בארץ ה' בגלוי ובשלמות. בכל הדברים הללו אין אפילו פעם אחת הדגשה על ריבונות מדינית, לא במישרין ולא בעקיפין, אלא אולי רק במשתמע ממנו בהקשר הציבורי (של כל ישראל), שכאשר יושבים בארץ אז יכולה השכינה להיגלות באמצעות בית המקדש. העובדה שגישתו של ריה"ל איננה ריבונות מדינית במובן ההיסטורי, אלא סגולה טבעית-רוחנית שיוצאת אל הפועל באמצעות השראת שכינה, בולטת שבעתים בכך שאיננו מבדיל הבדלה מהותית בין האבות בארץ לבין ימי בית ראשון.

אם נשווה את גישתו של ריה"ל לגישתו של הרמב"ם, נראה מיד שדווקא הרמב"ם מגדיר את המושג 'ארץ ישראל' על-פי הריבונות המדינית, במובן ההיסטורי הממשי: "ארץ ישראל האמורה בכל מקום, היא בארצות שכיבשן מלך או נביא מדעת רוב ישראל..." (הלכות מלכים, א', א). עקרונית זו כמובן גם דעת הרמב"ם בהשגותיו לספר המצוות (מצוות עשה ד הידועה). הרמב"ם והרמב"ן קרובים אפוא בגישתם זה לזה הרבה יותר מאשר לתפיסת הכוזרי, שהיא שיטה העומדת לעצמה!

יש לתקן לפיכך שתי טעויות רווחות בהבנת דברי ריה"ל על ארץ ישראל. ראשית יש לקבוע כי ריה"ל מקדים, מהותית ועניינית, דווקא את סגולת העם, ורק אחריה ואתה "יש גם לארץ חלק במעלה הזאת" (ראה מאמר ב, יב). שנית, ריה"ל איננו מדגיש כלל את הכיבוש, השלטון והריבונות הישראלית, אלא את קדושת השכינה וסגולת הנבואה. השליטה בארץ היא לכל היותר אמצעי לציבוריות הישראלית, שתזכה בסופו של דבר גם לבית המקדש ולהשראת השכינה. הרמב"ם, ולא ריה"ל, הוא-הוא הלוחם הגדול על 'ארץ ישראל' כריבונות ממלכתית ישראלית, ואחריו הרמב"ן - למרות כל דקויות ההבדלים שאכן קיימים ביניהם, ואכמ"ל (תודתי לרב זלמן קורן הי"ו, שהאיר עיני בנקודה זו).

²⁶ הגדרת 'גבולות ההבטחה' בתורה היא "מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת" (בראשית, ט"ו, יח). רבים מפרשים פסוק זה כהגדרה גאוגרפית של גבולות מוצקים וקבועים, ממש כפי שגבולות מסעי (גבולות 'ארץ כנען' - במדבר, ל"ד) הם במהותם גבולות גאוגרפיים. כך באמת פירש זאת הרמב"ן בכמה מקומות: בדבריו על מצוות יישוב ארץ ישראל הוא מזכיר את גבולות הארץ שבספר דברים (א', .

ז) הכוללים את נהר פרת, ולא את גבולות מסעי - ומאידך בחדא מחתא הוא קובע את פסוקי המצווה על-פי פרשת מסעי (במדבר, ל"ג, נג. וראה שם בפירושו לתורה) - ומשמע מדבריו שאינו עושה הבחנה במהות ההגדרה הבסיסית בין גבולות ארץ כנען לבין גבולות

ההבטחה (פרט לעבר הירדן, שכבר נכבש), והגדרת שניהם היא במסגרת של הגדרה גאוגרפית. כך גם בחידושי הרמב"ן לגיטין, ז, וכן במקומות נוספים. אולם, כמדומה, ההבדל בין שני הגבולות הוא עמוק ומהותי הרבה מעבר להיקף גאוגרפי, והניסיונות השונים להסבר הסתירה של שני הגבולות או לסילוקה, נראים בסופו של דבר מאולצים. ראה: ח' ברדרומא, וזה גבול הארץ, ירושלים, תשי"ח (למשל: עמ' ז ועמ' 1-22), הקובע חד-משמעית שגבולות מסעי וגבולות ההבטחה שניהם גבולות גאוגרפיים הם, ושניהם חד הם בהיקפם - "ואין בין גבולות מסעי לבין גבולות ברית בין הבתרים אלא חילופי סגנון בלבד" ! (שם, עמ' ז). וראה בעקבותיו: הרב ישראל אריאל, אטלס ארץ ישראל לגבולותיה על-פי המקורות, ירושלים, תשמ"ח. השווה שם למשל: עמ' 30 (גבולות בראשית, ט"ו), עמ' 34 (גבולות מסעי), ועמ' 40 (הארץ החייבת במצוות) - המפות כולן זהות !

אף-על-פי-כן יש לשוב לפשוטו של מקרא וללשונו הזהב המדויקת של הרמב"ם אשר קובע את גבולות ארץ ישראל על-פי המימוש ההיסטורי, היינו גבול עולי מצרים (=קדושה ראשונה), או גבול עולי בבל (=דושה שנייה) - אלא שיש לכבוש תחילה את ארץ כנען, שהיא הגרעין המקודש (הלכות תרומות, א', ב-ג). כך גם מפורש בכתוב בספר שמות: "לא אגרשנו מפניך בשנה אחת... מעט מעט אגרשנו מפניך, עד אשר תפרה ונחלת את הארץ. ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים, וממדבר עד הנהר..." (שמות, כ"ג, כט-לא). וכן שלוש פעמים בספר דברים: "ונשל ה' אלהיך את הגוים האל מפניך מעט מעט, לא תוכל כלתם מהר, פן תרבה עליך חית השדה" (ז', כב); "כי אם שמר תשמרון את כל המצוה הזאת... לאהבה את ה' אלהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו. והוריש ה' את כל הגוים האלה מלפניכם... כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה, מן המדבר והלבנון, מן הנהר נהר פרת, ועד הים האחרון, יהיה גבלכם" (י"א, כב-כד); "ואם ירחיב ה' אלהיך את גבלך כאשר נשבע לאבתך, ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבתך. כי תשמר את כל המצוה הזאת לעשתה, אשר אנכי מצוך היום לאהבה את ה' אלהיך וללכת בדרכיו כל הימים, ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה" (י"ט, ח-ט; וראה רמב"ם הלכות מלכים, י"א, ב). גלוי לעין, שמחלוקת רמב"ן ורמב"ם היא, שהרמב"ן מפרש בדברים, י"א, כדך מדרש ההלכה בספרי, לפיו הבטחת "כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו לכם יהיה", אשר מתייחסת ללא ספק למעשה היסטורי של כיבוש, היא בעצם רק תוספת הבטחה מעבר לגבול הגאוגרפי של הארץ אשר נזכר בסוף הפסוק. לעומת זאת הרמב"ם מפרש, כפשוטו של מקרא, שהבטחה זו אמורה ביחס למה שנמצא בתוך תחומי הגבול שנזכר בסוף הפסוק (ואולי פה ושם גם קצת מעבר לגבול זה, כדרשת הספרי - אם נדייק בה). משמעות העניין היא, שגבולות ההבטחה הרחבים (אשר נזכרים בסוף הפסוק) מהווים את המרחב שבתוכו יממשו בני ישראל את ריבונותם בדרך של 'כיבוש רבים' (ועל-פי התנאים הצמודים למינוח זה), והגבולות שבפועל - ייקבעו על-ידי כיבוש, על-ידי "כל המקום אשר תדרך כף רגלכם בו" - כלומר, המקומות שדגל ישראל הממלכתי ייעצר בהם, מדעת רוב ישראל (ראה רמב"ם, הלכות תרומות, שם).

לפיכך ל'ארץ כנען' (=גרעין הקדושה הסגולית-הבראשיתית) גבולות גאוגרפיים ברורים ומוצקים, כדלעיל. אך גבולות 'הארץ' אינם גבולות גאוגרפיים, אלא גבולות של המימוש ההיסטורי בפועל (בריבונות או בהתיישבות, ואולי גם בשניהם) בתוך המרחב של 'גבולות ההבטחה', בין הפרת והנילוס

- כל דור ודור על-פי מה שיזכה לו מאת ה' אלוהי ישראל! וראה את היחס בין גבולות ההבטחה וגבולות מסעי במפה שבצמוד הבא.

²⁷מן ההערה הקודמת עולה כמובן הקדושה השלישית של ארץ ישראל, למצוותיה, והיא תלויה גם בחזקה וגם בחזקה (כמשלבת כיבוש אשר מאפיין את קדושת בית ראשון, יחד עם התיישבות אשר מאפיינת את בית שני - ראה: רמב"ם, הלכות תרומות, א', כו; הלכות בית הבחירה, סוף פרק ו') - וכפי שהגדירו זאת ר' הלל משקלוב ותלמידי הגר"א בשמו (קול התור, א', טו; ועיין היטב באדרת אליהו לדברים, א', ח; י"א, לא). לפיכך תמוה הוא עד מאוד, שעדיין מודדים ומחשבים בימינו את גבולות הארץ על-פי גבולות עולי בבל שאבד עליהם הכלח, וחושבים להקל ולפטור מתרומות ומעשרות ומשביעית חלקים מארץ ישראל אשר נכבשו ויושבו על-ידינו, בעמק בית שאן או בחבל עכו, בגולן או באשקלון, בחבל קטיף או בערבה - והם הם כולם 'ארץ ישראל' לכל דבר כאשר הם תחת שלטוננו, וכאשר יושבים שם יהודים ועובדים את אדמת הארץ להוציא את פירותיה. וכבר צווח על כך ר"י רוזנטל בהקדמתו ל'אוצר התרומות', ולענ"ד הדין עמו! וגם אם נאמר שצריך לקדש על כל פנים דווקא בהכרזת פה, כדברי הרדב"ז (בפירושו להלכות תרומות, א', ה), הרי שמוטל עלינו להכריז. אם אין הכרזה כזאת לעניין קדושת המצוות, משיקולים שונים ואף מוצדקים, האם אין בזה שער גבולות מלכות דוד ושלמה כוללים את מלכות חירום ומלכות הפניקים בלבנון, שהיו כנראה וסאליות של דוד ושלמה. זהו

המימוש הקרוב ביותר לגבולות ההבטחה של "הארץ". ארץ הכנעני (או כנען) לפעמים כוללת את הלבנון (במדבר, ל"ד), ולפעמים לא. במימוש ההיסטורי, בנחלות השבטים ובכל ימי הבית הראשון והשני, תמיד נשאר הלבנון בחוץ ברובו הגדול. הגבול המדויק של נחלות השבטים בפועל באזורי צור וצידון נתון במחלוקת קשה (עיין ביהושע, י"ג, י"ט; שופטים, א'). בקו המרוסק במפה מצוינת אפשרות נוספת של הגבול הצפוני של נחלות השבטים, עד צידון-רבה (שמו"ב, כ"ד, ו-ז). "הארץ" השלמה נתחלקה תמיד, גאוגרפית-היסטורית, לארבעה חלקים: עבר הירדן וארם ממזרח לקו השבר הסורי-אפריקני, כנען והלבנון ממערב. ארץ ישראל הגרעינית, ארץ כנען שממערב לירדן ומדרום לצידון, היא החלק הקטן ביותר - אך החשוב ביותר - של הארץ. פתוח גם לשיקולי חולשה, היסוס, ודחיה של מדינאים? ועיין היטב בדברי הרדב"ז מדוע לא הכריזו בשעתו, מה ידעו, וממה חששו, ואכמ"ל.

אף הגרש"י זווין זצ"ל העלה שאלה זו של כיבושי צה"ל, שיקבעו את קדושת הארץ למעשה כקדושה ראשונה, או לפחות כקדושה שנייה, אם כי נזהר מלקבוע זאת למסקנה (עיתון הצפה, כ"ח בטבת ה'תש"ח, לקראת קום המדינה; 'תחומין', י, עמ' 25-15). אמנם הרב זווין בוחן שאלה זו רק במקומות שלא נתקדשו בקדושה שנייה, או לפי השיטות שקדושה שנייה אף היא בטלה. אך במחה"כ, נראה לענ"ד שלכיבושי צה"ל יש משמעות של חזרה לקדושה ראשונה - גם במקומות שחלה בהם לפני כן קדושה שנייה, וכדברי היעב"ץ (מור וקציעה, סימן ש"ו). גם מלשון הרמב"ם עולה בבירור שקדושה שלישית דומה לקדושה ראשונה - עיין היטב בהלכות תרומות, א', כו. בכך תתיישב ממילא הטענה הראשונה של הרב זווין נגד קידוש בימינו.

²⁸נביאי ישראל תיארו במקומות רבים את גאולת העתיד כמהפכה כוללת בסדרי העולם ובתפיסת העולם. ראש לכולם הוא ישעיהו, שמתאר מהפך עולמי-קוסמי, וממילא גם אנושי. ראה: ישעיהו, ב'; י"א; כ', ד-ז; ועוד הרבה מקומות - עד ס"ה-ס"ו. וכן אנו מוצאים ביואל (ג-ד), בנחום-חבקוק-צפניה, בזכריה, וכמובן ביחזקאל (ל"ו-מ') ובמזמורי תהילים רבים. עוד תמצא רבים מן הנביאים מדברים על הגאולה כמהפכה שתחולל שינוי גמור בלב האדם ובתפיסתו את העולם ואת מלכות ה' - ראה: הושע, י"ד; מיכה, ד-ז'; מלאכי, ג'; ירמיהו, ל"א.

השאלה הגדולה הנתונה בוויכוח עמוק היא, האם את המהפכה הקוסמית הכוללת בסדרי העולם הנגאל, אשר מתוארת בהבלטה כה רבה בישעיהו, יש לראות כפשוטה, או כמשל למהפכה היסטורית מדינית-חברתית. הרמב"ם דבק בשיטתו העקרונית גם בפרשנות, גם בעיון הרוחני, וגם בהלכה, לפיה מדובר במשל, והמהפכה תבוא בסדרי העולם האנושי במובן ההיסטורי, המדיני והחברתי. כך הוא מפרש את כל פסוקי הנביאים בעניין זה במורה נבוכים (ב', כט), וכך הוא פוסק להלכה בהלכות מלכים (א"א-ב) ובהלכות בית הבחירה (ו', יד-טז). הרמב"ד משיג עליו השגה עקרונית בעניין זה - פעמיים בהלכות מלכים ופעם אחת בהלכות בית הבחירה. הרמב"ד - שאומר: "שהמקדש וירושלים עתידים להשתנות ולהתקדש קידוש אחר עולמי" - מצטרף בכך לשיטת רש"י ותוספות, שסברו כדעה האומרת שבית המקדש עתיד לרדת באש מן השמיים (ראש-השנה, ל, ע"א; שבועות, טו, ע"ב-טז, ע"א), והם מבינים את הנבואות כפשטן, כלומר שהשינוי הוא קוסמי. הרמב"ם, לעומתם, מרחיק כל מחשבה שכזו, ודבק בשינוי ההיסטורי-המדיני-החברתי, בעוד עולם הטבע נוהג כמנהגו.

²⁹לרמב"ם תפיסה ברורה, היסטורית-מדינית בכל מובניה, כפי שהוברר בגוף המאמר ובהערות הקודמות. לעומת זאת בדברי הרמב"ן אפשר למצוא, זו בצד זו, את שתי התפיסות. 'ארץ ישראל' כארץ מקודשת, שהמצוות כולן קשורות בטבע הבלתי משתנה שלה (כבפירושו לויקרא, י"ח, כה ובמקומות רבים אחרים); זו גם תפיסת ריה"ל. לעומת זאת, בהשגות לספר המצוות (השמטות למצוות עשה, מצווה ד) 'ארץ ישראל' היא ריבונית, מדינית ויישובית, במימוש היסטורי - כדרך הרמב"ם ממש. לפיכך יש לראות את הרמב"ן כמאחד את השיטות והדרכים כולן, בהתאמה גמורה לדרכו העקרונית. כל מאחדי הדרכים שבימינו, ובפרט הרב קוק ותלמידיו, הולכים אפוא בדרך הרמב"ן. מניתוח זה ברור, שאין הרמב"ם והרמב"ן חלוקים כלל ביסוד המצווה של כיבוש ארץ ישראל על-ידי מלך או נביא מדעת רוב ישראל, שנוהגת בכל הדורות, כפי שעולה בבירור בהלכות מלכים (ה'). כל מחלוקתם רק בשאלה האם המצווה הנוהגת לדורות היא מצוות כיבוש הארץ, או מצוות מלחמת שבעת העמים - ראה ספר המצוות (מצווה קפ"ז), שם מפורש שמצווה זו נוהגת לדורות, גם אם יש דורות שאין אפשרות לקיימה מסיבות אחרות. זאת בניגוד מוחלט לדברי בעל מגילת אסתר נגד הרמב"ן (השמטות לספר המצוות, מצוות עשה ד). ברור אם כן, שהרמב"ן מתווכח עם הרמב"ם כאשר הוא אומר: "ואל תשתבש ותאמר כי המצווה היא במלחמת שבעת העמים...". וראה בתשובתו של ר' הושע מקוטנא, 'שועות מלכו', ס"ו.

³⁰עבור פרעה - ראה: שמות, ז', ה'ז; ח', ו, יח; ט', יד; א-ב, ז; י"א, ז; י"ד, ד, יח; ובישראל - ו', ז; וראה בהמשך: ט"ז, ו, יב; ועוד. וביתרו - י"ח, ט-יא.

³¹ראה: עמוס, ג', א-ג; הושע, י"ג, ד-ה; ישעיהו, י"א - בפרט פס' ט; ישעיהו, י"ט - בפרט פס' כ-כב; ירמיה - למשל: ל"א, ל-לג; כ"ב, טו-טז; ובעיקר בהופעות רבות בספר יחזקאל - למשל: י"א, ז-יב; כ' בכולו; ל"ו מפס' כג; ל"ז בכולו; ל"ח-ל"ט בכולם; ועוד.

³²וראה שם, פס' יג, טו-ז; ד', ה; והשווה: ה', א עם ה', ג, ואכמ"ל.

³³ראה רמב"ם, הלכות בית הבחירה, ו', יא.

³⁴אהרון מת באחד לחודש החמישי וספר דברים נאמר באחד בחודש האחד-עשר. ראה במדבר, ל"ג, לח; דברים, א', ג.

³⁵ראה מאמרי 'העברים וארץ העברים', מגדים טו (מרחשוון תשנ"ב), עמ' 34-40.

³⁶ראה: ח' תדמור, הכרונולוגיה באלף השני לפנה"ס, בתוך: ההיסטוריה של עם ישראל, הוצאת מסדה, האבות והשופטים, ה', ושם ביבליוגרפיה מפורטת והסבר הבעיות העיקריות על-פי השיטות העיקריות - הכרונולוגיה הבינונית או הנמוכה.

³⁷ראה מאמרי 'ערי הכיכר - מצפון לים המלח?!' (לעיל, הערה 7).

³⁸עיי' נדרים, לב, ע"א, דעת ר' יוחנן ששעבוד מצרים בא כגמול על זה שאברהם "הפריש בני אדם מלהיכנס תחת כנפי השכינה" - כלומר, שלא מימש את ניצחונו על ארבעת המלכים, שעה שיכול היה לכפות על כל המלכים שבאו לקבל את פניו בעמק המלך את "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" בכוח ניצחונו. הימנעות זו של צדקות יתרה, שלא לקטוף את פרות הניצחון, נחשבת בעיני ר' יוחנן כמעשה חמור. לעומתו, ר' אלעזר רואה פגם קשה דווקא בעצם יציאתו של אברהם למלחמה זו (שהרי אם לא למען כפיית דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, על סדום ועל כנען כולה - מדוע בכלל יצא לקרב ? ! - בדומה לדעת שמואל, הרואה את שעבוד מצרים כעונש על פקפק בירושת הארץ "במה אדע כי אירשנה").

³⁹כדברי אברהם עצמו ("ד, כב-כד), וכדברי רש"י לבראשית אצל אברהם (ט"ו, א), וגם אצל יעקב (ל"ב, ז): "וידיא' - שמא ייהרג, 'ויצר לו' - אם יהרוג הוא את אחים". ראה דברי ה': "אל תירא אברם אנכי מגן לך".

⁴⁰את בשורת הזרע קיבל אברהם באמונה ("ד, ו), ואילו את בשורת השלטון קיבל בשאלה ("במה אדע כי אירשנה" - ט"ו, ח).

⁴¹ראה לעיל, הערות 9-11.

⁴²אמנם ראוי לשים לב, שכל בני משפחת אברהם חוץ מישראל קיבלו את ירושתם מסיבב לארץ כנען ממזרח ומדרום - דהיינו בעבר הירדן המזרחי ובמרחבי הנגב ואדום. כך בני עשו, בני לוט (עמון ומואב), וכך גם בני ישמעאל - "וישכנו מחוילה עד שור, אשר על פני מצרים, באכה אשורה..." (בראשית, כ"ה, יח), ובני קטורה, ובפרט המדיינים: "ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת, וישלחם מעל יצחק בנו בעודו חי, קדמה אל ארץ קדם" (שם, כ"ה, ו).

⁴³עמון ומואב טהרו בסיחון" - על-פי במדבר, כ"א, כו-לא. זהו תיאור שירי מופלא של ניצחון סיחון על מואב, הנאמר מפי התורה על ניצחון ישראל באירונה היסטורית מושחזת, שכן את כל פרות ניצחונו קטפו ישראל, בדרכי ההשגחה. וראה דברי יפתח, שופטים, י"א, יב-כז.

⁴⁴זהו ההסבר המלא של משה להנחלת השבטים בעבר הירדן ולהבדלת שלוש ערי המקלט שם עוד בטרם נכבשה ארץ כנען. הסבר זה יש בו כיבוש הארץ, ירושתה ושיבתה לכתחילה, בלי שום בעיה, וזהו עיקרו של כיבוש הארץ בספר דברים, וראה להלן.

⁴⁵ממד זה של קדושת הארץ ותכלית כניסת ישראל אליה, הוא גם הקשר בין פרקי הקדושה במשכן, שהם מחציתו הראשונה של ספר ויקרא (א'-ז'), לבין קדושת הארץ וקדושת ישראל, קדשיהם ומועדיהם, דהיינו המחצית השנייה של הספר, ואכמ"ל!

⁴⁶מעין הכלל: "כל דבר שהיה בכלל, ויצא מן הכלל - לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא" (ברייתא ד"ג מידות שהתורה נדרשת בהם, לר' ישמעאל בראש ספרא [=תורת כוהנים]) - והרי 'ארץ כנען' בכלל 'הארץ' - ארץ ההבטחה שבספר דברים, אלא שיצאה מן הכלל בדברי ה' למשה, בצוותו אותו לעלות אל הר העברים, לראות את ארץ כנען שנאסרה עליו ולמות (וגם דברי ה' אלה לכשעצמם יוצאים הם מן הכלל בספר דברים, שעיקרו ורובו דברי משה לישראל, וצו ה' לכריתת הברית לפני ה' בערבות מואב). במקום שהתורה חוזרת בו ללשון המקובלת בספר במדבר, כלומר ללשון של דבר ה', ולאסור שהוטל על משה להיכנס ל'ארץ כנען' המקודשת שממערב לירדן, שם חוזר גם המינוח 'ארץ כנען', ללמדנו, שמה נכנס אל 'הארץ', וכבש ממנה חלקים גדולים, הנחיל לשבטים, הבדיל ערי מקלט וכתר ברית בערבות מואב, בטבור 'הארץ'. רק אל 'ארץ כנען' המקודשת לא הורשה להיכנס, אלא לראותה מרחוק. לפיכך נכון לומר, שהביטוי 'ארץ כנען' איננו מופיע כלל בדברי משה שבספר דברים. מופיע רק הביטוי 'ארץ הכנעני', כחלק מן 'הארץ' שכוללת גם את עבר הירדן מזרחה וגם את 'הלבנון', עד הנהר הגדול נהר פרת' (דברים, א', ז; ג', יח-כ; כה; ד', מא, מו-מט; י"א, כג-כה, ל-לא). המקום היחיד אשר בו מופיע ביטוי זה, גם הוא איננו בדברי משה אלא בדברי ה' למשה, כמו בלשון התורה שבספר במדבר, ובמשמעות מנוגדת לדברי משה וגם לשאיפתו, בבחינת יוצא מן הכלל, המלמד על הכלל.

⁴⁷את הביטויים של 'הארץ', וכחלק ממנה גם 'ארץ הכנעני', כמו גם יתר שבעת העמים, אנו מוצאים גם בלשון התורה שבספר שמות באותן המשמעויות שבלשון התורה בספר דברים, כלומר במונחים של ברית בין הבתרים ובגבולות ההבטחה הרחבים. כך אצל משה בסנה (שמות, ג', ח, יז), כך בדברי ה' למשה במצרים (שמות, ו', ה-ח;

”ב, כה; י”ג, יא - ושם רק ‘ארץ הכנעני’ והשבועה לאבות!”, וכן בעניין כיבוש הארץ וגבולותיה (שמות, כ”ג, כ-לג, ובפרט פס’ כג, ל-לא) - פרשה זו מוליכה אותנו בבירור אל נאומי משה בספר דברים, שמתארים את מימושה. בלשון התורה בספר שמות נזכרת ‘ארץ כנען’ רק בפרשת המן (שמות, ט”ז, לה), פרשת הנס של קיום בני ישראל במדבר, שמרמזת אל יהושע בגלגל, כאשר נפסק המן ואכלו מעבור הארץ, לאחד מעבר הירדן (יהושע, ה’ ט-יב). רק שם נזכרת ‘ארץ כנען’ המקודשת, כקצה הארץ הנושבת שעד אליה חיו בנס ואכלו את המן. זה שוב היוצא מן הכלל אשר מעיד על הכלל כולו, גם בלשון התורה שבספר שמות וגם בלשונו של ספר יהושע, היונק כולו מלשון התורה בספר דברים, כמאמר רשב”י: ”ספר משנה תורה היה סגנון ליהושע” (בראשית רבה, פרשה ו, יד).⁴⁸ ראה: שמות ג’, ח, יז; י”ג, ה. פסוק יא שם האומר ”וארץ הכנעני”, הוא רק המשך מקוצר של האמור באריכות בפס’ ה. כן ראה: כ”ג, כג-לא; ל”ד, יא.

⁴⁹ וכן במדרש במדבר-רבה, ז’, ח (ובדומה ליהושע, כ”ב, יט): ”ארץ כנען כשרה לבית שכינה ואין עבר הירדן כשר לבית שכינה” (הבדל זה לא נמצא במסכת כלים פרק א’ במניין ‘עשר קדושות’, ואכמ”ל). ועיין ברמב”ן לבמדבר, כ”א, כא.

⁵⁰ תודה לגיסי, ר’ דוד נתיב, על ראייה זו.

⁵¹ בכך תובן היטב החשיבות המיוחדת של ”הברית... בערבות/בארץ מואב” מלבד הברית אשר כרת אתם בחרב” (דברים, כ”ח, סט), שהרי ברית ערבות מואב היא הברית של קבלת התורה בארץ ישראל

- ”אין תורה כתורת ארץ ישראל” (ספרי, תחילת עקב; בראשית רבה, ט”ז, ד) - והברית בהר גריזים והר עיבל אינה אלא השלמה של ברית ערבות מואב ב’ארץ כנען’. השלמה זו מתחברת אל נקודת ההתחלה של אברהם אבינו בה, באלון מורה (בראשית, י”ב, ו-ז; דברים, י”א, כט-לב). אילו נכנס משהגם ל’ארץ כנען’, הייתה הברית שבארץ נכרתת כולה בנקודת חיבור זו בהר עיבל ”אצל אלוני מורה”. מכיוון שמשה לא עבר את הירדן, נכרתה הברית שבארץ בערבות מואב, ויהושע השלים אותה בהר עיבל (יהושע, ח’, ל-לה). ועיין במשנה במסכת סוטה, ז’, ובגמרא שם, לז, ע”ב, בפרט בדברי ר’ שמעון, אשר מוציא את ברית גריזים ועיבל, ומכניס את אוהל מועד שבמדבר - כלומר, הוא רואה את ברית ערבות מואב וברית הר עיבל כברית אחת!

⁵² הבהרת המושג הזה בפירושו של ספר דברים תבוא במאמר נפרד בע”ה